

સંપ્રત ૩

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

સંચયન-૩

Preserve and spread Gujarati literature through digitization

સંચયન

એકત્ર ફાઉન્ડેશન
સંચયન -ઈ-સામયિક

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy
Flowood, MS 39231 - USA
email : atulraval@ekatrafoundation.org
phone: 704-756-1325

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

સંપાદક : રમણ સોની

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

વ્યવસ્થાપક : શ્રેયા સંઘવી

e-mail : sn_sanghvi95@yahoo.co.in
phone : 91-9712936249

NAVIGATION નેવિગેશન

અનુક્રમમાંની કોઈપણ કૃતિ - કવિતા,
વાર્તા, વ. -પસંદ કરીને તમે જોવા ઇચ્છતા
હો તો અનુક્રમની એ વિગત પર માઉસ
મૂકીને ક્લિક કરવાથી સીધું જ એ પાના
પર જઈ શકાશે.

<http://www.ekatramagazines.com>
અમારી પ્રવૃત્તિઓનું એક નવું સોપાન

ઈ-મેઈલના માધ્યમથી અમે એને
તમારા સુધી પહોંચાડી રહ્યા છીએ.
જેને જેને 'સંચયન' મેળવવામાં રસ હોય એમના
ઈ-મેઈલ અમને જણાવશો.

સૌ મિત્રો એને અમારી વેબસાઈટ
પર પણ વાંચી શકશે

તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો
જરૂર જણાવશો

અમારાં સૌનાં
email અને સરનામાં અહીં મૂકેલાં જ છે.

આભાર અને સ્વાગત

સંચયન-૩

અનુક્રમ

આરોહણ, પણ સહપ્રવાસે- (સંપાદકનું કથન) રમાણ સોની	૪
છેક લગ (કાવ્ય) રાજેન્દ્ર શુક્લ	૬
અભિનયનો આનંદ (અનુભવ-કથા) ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી	૮
અનાન્સિ અને વાર્તાનો પટારો (આફ્રિકી લોકવાર્તા) અનુ. રન્નાદે શાહ	૧૩
વાત એક દરજી દાક્તરની (હાસ્યલેખ) બહેરામગોર દસ્તૂર	૨૧
અનોખું પુસ્તક-ઠેકાણું - હવે બંધ! (પત્ર) સંજય ભાવે	૨૫
રાજેન્દ્ર શાહ (સર્જક-પરિચય) રઘુવીર ચૌધરી	૩૦
કાવ્ય-સપ્તક (વિશિષ્ટ કાવ્યો) રાજેન્દ્ર શાહ	૩૩
પ્રાચીન સ્વર (મધ્યકાલીન કવિતા) નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ	૪૧
શબ્દોની ગંગોત્રી (શબ્દકથા) હરિવલ્લભ ભાયાણી	૪૪
ગુજરાતીનાં સામયિકો (પરિચય) કિશોર વ્યાસ	૫૦
આ અંકના લેખકો (નોંધ) સંપાદક	૫૪
અનુકથન (પ્રકાશકીય) અતુલ રાવલ	૫૫

આરોહણ, પણ સહપ્રવાસે—

રમણ સોની

મિત્રો,

ગયે વખતે આપણે ઘરમેળાવડામાં સાથે બેઠા હતા — નવા પરિચયની ગોઠડી અને વળી થોડીક કામની વાતો કરતા હતા; આ સંચયનનો આછો-ભૂરો નકશો જોતા-સમજતા હતા...

હવે ચાલો પ્રવાસે — હા, સહપ્રવાસે.

યાદ હશે સૌને, પહેલા જ અંક વખતે વાત કરી હતી કે : આપણે પગરસ્તે ચાલવું છે કેમકે એવો કોઈ રોપ-વે શોધાયો નથી સાહિત્યકલા વિશે, કે નીચે મેદાનમાંથી આપણે સીધા જ શિખર પર પહોંચી જઈએ.

હવે તો તમે સૌ જ કહેવાના કે — ‘અમને એવા રોપ-વેમાં રસ પણ નથી. ચિત્ત અને ચરણના જોરે જ આગળ ચાલવું છે ને આરોહણ કરવું છે.’

અને અમારી સપ્રેમ ખાતરી છે કે આ પ્રવાસ સૌંદર્યપ્રવાસ બનવાનો જ છે. અહીં દોડવાનું બિલકુલ નથી; જોતાં-જોતાં, અટકી અટકીને આનંદ માણતાંમાણતાં આગળ ચાલીશું આપણે...

— આ અંકમાં ઊઘડતે પાને જ રાજેન્દ્ર શુક્લનું નાનું પણ માર્મિક કાવ્ય છે. જરાક અટકીએ — ફરીથી વાંચીએ — એટલે સર્જન શી ચીજ છે એનો ખ્યાલ આવવાનો. જોજો.

ઉપેન્દ્રભાઈની રસપ્રદ તેમજ વિચારણીય કલાકાર-કથા વાંચીને મમળાવતા હશો ત્યાં તો એક અચરજ ભરી લોક-વાર્તા સામે મળશે.

ઉપર ચડવા માંડ્યા છીએ ને હવે, એટલે ત્યાં દૂર સુધી, આફ્રિકા સુધી નજર જશે ને વળી લાગશે કે જરાક ભલે જુદી પણ આ તો આપણી જેવી જ વારતા !

આ વખતે આપણે સમયમાં પણ દૂર સુધી જઈએ છીએ – ૧૫મી અને ૧૭મી સદીના કવિઓ નરસિંહ અને પ્રેમાનંદ સુધી. પણ આમ તો એ આપણી કેટલી નિકટના!

દૂરના સ્થળ સુધી તથા દૂરના સમય સુધી લઈ જનારું આ આરોહણ આનંદ-ઓચ્છવવાળું બની રહેશે.

– ને ખરો ઓચ્છવ તો કવિવર રાજેન્દ્ર શાહના જન્મશતાબ્દી-સમારોહનો. અહીં એમનું સરસ ચરિત્ર-ચિત્ર છે ને એની સાથે જ રાજેન્દ્રભાઈની ઉત્તમ કવિતાનું સૌંદર્ય-સપ્તક. જો કે, આરોહણના આ તબક્કે સુંદર પ્રેમ-પ્રકૃતિ-દર્શનની સાથે જરા કઠણ ચઢાણ પણ છે : રાજેન્દ્રનાં ગીતો તો તરત મનમાં સરકી જવાનાં ને લય-રસાનંદ આપવાનાં, પણ ‘મધુમાધવી’ અને ‘ભૂલેશ્વરમાં એક રાત’ કાવ્યોના શબ્દો જરા મહેનત કરીને ઉકેલવા પડશે – પરંતુ, એ શ્રમ લીધો હશે એ આપણને આનંદના શિખરે લઈ જવાનો એ નક્કી...

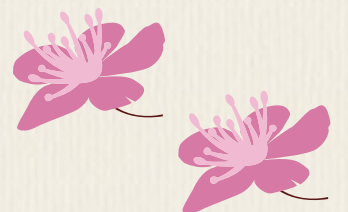
ભાયાણીસાહેબે માંડેલી શબ્દ-કથા પણ એક પ્રકારનો ભાષા-સાહિત્ય-પ્રવાસ જ છે, અને સંજય ભાવેની પત્ર-ઉષ્માવાળી ‘ગ્રંથાગાર’-કથા પણ પુસ્તક અને પુસ્તક-ચાહકોની, પ્રેમ અને આદર જન્માવતી અંતરંગ-કથા જ બની રહે છે. સામયિકોની અધૂરી રહેલી વાત અહીં પૂરી થાય છે ને એક પૂર્ણ ચિત્ર આપી જાય છે. – આ બધાં ય સૌંદર્યધામો, શિખરની આસપાસનાં...

શિખર સુધી જવાની એક મજા એ છે કે, આંખ સામે વળી એથી ય ઊંચાં બીજાં શિખરો દેખાવાનાં! એ તમને નિમંત્રણ પણ આપશે – ‘આવો!’, અને પડકાર પણ આપશે – ‘અવાશે ને?’

એવાં, પડકારભરેલાં નિમંત્રણો હવે પછીના અંકોમાં ય આવી જ રહ્યાં છે.

સહપ્રવાસનાં અભિનંદન અને હવે પછીના પ્રવાસની શુભેચ્છાઓ સાથે.

રમણસોની

છેક લગ

રાજેન્દ્ર શુક્લ

ક્યાંકથી

રૂનું પૂંભડું

હાથ લાધી ગયું

ને એની વાટ

વણતાંય આવડી ગયું !

એટલા માત્રથી કંઈ

દીવો ન પ્રગટે!

સ્વયં સ્નિગ્ધ થઈ

સિંચાયા કરવું પડે

ને પોતે જ પ્રગટવું પડે !

પછી પણ

સતત વાતા પવનો સામે

આડશો જેવું કશુંક

રચવું પડે,

ને સતત

સંકોરતાં રહેવું પડે

સ્વને

છેક નિર્વાણ લગ...

રવિશંકર રાવળ (1892-1977)

એમના સમયમાં "કલાગુરુ" તરીકે ઓળખાયેલા આ સન્માન્ય ચિત્રકારે સ્વતંત્ર ચિત્ર-કૃતિઓ ઉપરાંત વિખ્યાત લેખકોનાં તથા મુનશી વગેરેની નવલકથાઓના ઉત્તમ પાત્રોના કાલ્પનિક ચિત્રો કરેલા. "કુમાર" સામયિકના આ સ્થાપક સંપાદકને 1965માં "પદ્મશ્રી"નો ખિતાબ પણ મળેલો. એમના "આત્મકથાનક"(1967)માં એમના સમયના ક્ષાજગતનો જીવંત ચિતાર પણ મળે છે.

અનુભવ-કથા

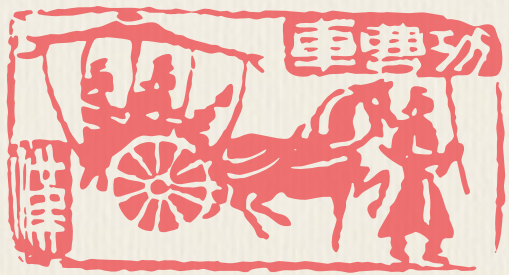
અભિનયનો આનંદ

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી

વ્યાવસાયિક રીતે સફળ અભિનેતાને ધન અને પ્રસિદ્ધિ મળે છે તેમ જ અન્ય ક્ષેત્રોમાં રત વ્યક્તિઓને પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ આનંદ તો પોતાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા આનંદની વહેંચણી કરનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે. દાતારો અને શૂરવીરોની આ શ્રેણીમાં પ્રથમ ક્રમે અભિનેતા પ્રતિષ્ઠા પામે છે, જે પોતાના કર્મલય દ્વારા આનંદ ઉપજાવે છે અને પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં પ્રસરાવે છે, જો કર્મલય ન હોય તો અભિનય પણ એક વૈતરું બની જાય.

અભિનય એટલે કશાક તરફ દોરી જવું - 'અભિ' એટલે તરફ અને 'નય' એટલે દોરી જવું. આનંદ પ્રગટાવવા માટે અભિનેતા પ્રેક્ષકોને સંમૂઢતામાંથી સંપ્રજ્ઞતા તરફ દોરી જાય છે. અને આ સંપ્રજ્ઞ સમૂહના હૃદયમાં જે રસનિષ્પત્તિ થાય છે તેનો પડઘો અભિનેતાના હૃદય પર પડે છે અને અનુભૂતિના સ્તરે નટમાં આનંદ પ્રગટે છે. એટલે રસાનંદથી તરબતર પ્રેક્ષકોના આનંદથી જ અભિનેતા આનંદ પામે છે. રત્નાકર સમુદ્ર અને ચંદ્ર જેવી જ બન્નેની સ્થિતિ છે. એકબીજાને નિહાળીને આનંદની છોળો ઊછળે છે. નટ શશી છે, પ્રેક્ષકો સાગર છે. આનંદના આવિષ્કાર માટે, સંપ્રજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ માટ સહૃદયીઓની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય છે. અભિનય સિવાય અન્ય લલિત કળાઓનાં અવતરણ માટે પ્રેક્ષકોની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય નથી. અભિનયકળામાં જુદી જુદી રસરુચિ ધરાવનાર પ્રેક્ષકોના સમૂહને રોપવાની અલૌકિક શક્તિ છે જે આનંદ પમાડે છે અને અભિનેતા આનંદિત થાય છે.

નાટકની ભજવણી વખતે કલાકાર આનંદ પામતો નથી. એની તમામ શક્તિઓ અને ઇન્દ્રિયો સંવાદો અને અન્ય ઉપકરણો દ્વારા પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં રસનિષ્પત્તિ જન્માવવા માટે કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે. તાળીઓના ગડગડાટ અને હાસ્યના ખડખડાટ એને વિચલિત કરી શકતા નથી. એ તો નાટ્યાંતે 'કર્ટન કોલ' સમયે મળ તા પ્રતિસાદથી રોમાંચિત અને આનંદિત થાય છે. અભિનયનો સંપૂર્ણ આનંદ તો નટને રિહર્સલ દરમિયાન આવે છે જ્યારે નાટક ઘડાતું હોય છે, એક પછી એક એમ એની અનેક અદાઓ ડાયરક્ટર તરફથી 'રિજેક્ટ' થયા પછી છેવટે એની એક છટા પર સંમતિની મોહર મારવામાં આવે છે. ત્યારે એ શ્રમિત નટના હૃદયમાં આનંદ પ્રગટે છે કે "Yes I can do it." આ આત્મવિશ્વાસ જ એને વધુ કામ

કરવા માટે પ્રેરે છે, નાટક રિહર્સલમાં play છે, ભજવાય ત્યાર ડ્રામા છે, ઓડિયન્સ આવીને બેસે ત્યારે થિયેટર છે, થિયેટરની બહાર ઊભો છે તે 'કાઉડ' છે. પોતાના અભિનય માટે વધુ પડતો આત્મવિશ્વાસ ધરાવતો નટ નાટકના આત્માસમ નિર્દોષતાને ખોરવી નાખે છે.

મારી અભિનયયાત્રામાં મને લાઘેલ આનંદની કેટલીક ક્ષણોની વાત કરું તો કવિ હરીન્દ્ર દવે રચિત 'યુગે-યુગે'ની ભજવણી પછી મંચ પર આવી આ મુલાયમ હૃદયના લેખકે સજળ નેત્રે જે ઉખાથી મારો હાથ દબાવ્યો એ નાટકની સફળતા માટે મને મળેલ સર્વોચ્ચ અવોર્ડ હું સમજું છું; તેમ જ 'ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી'ના લેખક કેળવણીકાર અને ચિંતક મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શકે' બ્રેવો કહી મારી પીઠ થાબડતાં કહ્યું કે 'મારી આ અપૂર્ણ નવલકથાનો આવો સુંદર અંત સૂચવવા બદલ આભાર.' આ પ્રસંગ ભજવાયા વગરના નાટકનો નાટ્યાનુભવ મને આનંદિત કરી ગયો. આ જ રીતે શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષી જેવા દુરારાધ્ય લેખકે પોતાની ટેલીફિલ્મ 'પેરેલિસિસ' જોઈને પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. 'અભિનયસમ્રાટ' નાટક નિહાળીને આચાર્ય પી. કે. અત્રેએ કહ્યું કે 'વેલ ડન ઉપેન્દ્ર, અમારા મરાઠી નાટક કરતાં આ વધારે સારું છે. ખૂબ ચાલશે.' અને એમ જ થયું. લેખકોને સંતોષ થાય એથી વિશેષ એક નાટ્યકાર અને અભિનેતાને બીજું કોણ આનંદ આપી શકે? 'અભિનયસમ્રાટ'માં છ(૬) ભૂમિકાઓ હું એવી સિફતથી ભજવતો કે પ્રેક્ષકોમાં શરત લાગતી કે આ એક જ વ્યક્તિ છે કે કોઈ ડુપ્લિકેટનો સહારો લીધો છે. ગ્રીન રૂમમાં કેટલાક મુગ્ધ પ્રેક્ષકો ખરાઈ કરવા આવતા. નાટકની આ અસર જોઈને હું અભિનયનો આનંદ પામતો, પણ અભિનયનો વધુ આનંદ તો મને આ નાટકમાં એક પાખંડી અને દુરાચારી સાધુ રાધેશ્યામ મહારાજના દશ્યમાં આવતો. જેમાં હું પ્રેક્ષકો સાથે પણ એમને સત્સંગી સમજી સંબોધન કરતો. આજે પણ આવા દુરાચારી અને પાખંડી સાધુ સમાજમાં ભોરિંગની જેમ ફરે છે, પકડાય છે અને જેલમાં જાય છે. આ નાટકમાં અભિનયનો આનંદ અનહદ માણ્યો, કારણ કે પ્રેક્ષકો અને નટ વચ્ચે સંવાદ સર્જાતો.

ફિલ્મોમાં અભિનયનો આનંદ જુદો હોય છે. મેં ૧૦૦ જેટલી ફિલ્મોમાં કામ કર્યું. ફિલ્મોમાં ટુકડે ટુકડે શૂટિંગ થાય છે. શૂટિંગ સમયે પ્રેક્ષકો હોતા નથી તથા ઘણી વાર ફિલ્મોનો અંત પહેલાં પિક્ચરાઈઝ થાય છે પછી મધ્ય કે પ્રારંભ સેટિંગ્સ પ્રમાણે કે અભિનેતાની તારીખો પ્રમાણે શૂટિંગ ગોઠવાય છે. એટલે સીન એકાવનમાં જે ભાવો મહિના પહેલાં વ્યક્ત કર્યા હતા તે મહિના પછી પણ યાદ રાખવા પડે છે. જેથી કન્ટિન્યુટી જમ્પ ન આવે. ફિલ્મોમાં રિટેક કરવાથી સગવડ મળી રહે છે. ફિલ્મ રિલીઝ થાય પછી સુધારાને અવકાશ નથી હોતો, જ્યારે નાટકમાં જુદા જુદા પ્રયોગોમાં વિકાસને મોકળાશ મળે છે. ફિલ્મોમાં પડદા પર પોતાનો અભિનય જોતાં અભિનેતા પ્રેક્ષકો સાથે તાળી પાડી શકતો નથી, કારણ કે એને લાગે છે કે તે વધુ સારો અભિનય કરી શક્યો હોત. ફિલ્મ અભિનેતા ફિલ્મની સફળતાથી રાજી થાય પણ પોતાને પરદા પર જોઈને આનંદિત થઈ શકતો નથી.

ફિલ્મ 'રણકદેવી' માં હું રા'ખેંગારનું પાત્ર ભજવતો. સોમનાથ મહાદેવના મંદિરમાં શૂટિંગ ચાલતું હતું. ભગવાન સોમનાથની આરતી ઉતારી હું આવતો હતો ત્યારે ફિલ્મના લેખક રામજી વાણિયાએ મને કહ્યું કે 'દરવાજા પાસે પટાંગણમાં ઊભેલી કેટલીક આહીરાણી માતા, બહેનો તમને મળવા માગે છે.' હું ત્યાં ગયો અને એક વૃદ્ધ માતાનાં ચરણસ્પર્શ કરવા ઝૂક્યો ત્યાં એ માતાએ મને વચ્ચેથી ઝાલી લઈ કહ્યું 'ના બાપ તું ગરવા ગિરનારો ધણી, નવલખ' સોરઠનો લાડો છો. ગરવાના ધણીનું મસ્તક આનાથી વધારે ન ઝૂકે હોં. તું ઉપેનદર તિરવેદી નથી અમારે મન રા'ખેંગાર છો.' આ ગ્રામમહિલાઓને મારામાં રા'ખેંગાર દેખાયો. એમના ચિત્તમાં

બેઠેલ રા'ખેંગાર અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી એકાકાર થઈ ગયા. શૂટિંગ જોતાં એમને એવું જ લાગ્યું કે આ સાથે જ નવલખ સોરઠનો રાજા નહીં પણ 'લાડો' છે. આ ઘટનાથી મારા અભિનયનો મને આનંદ થયો.

અભિનયના આનંદનું બીજું એક ઉદાહરણ આપું. શ્રી પન્નાલાલ પટેલની જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા 'માનવીની ભવાઈ'ના નિર્માણ અંગે. ગુજરાતમાં ૧૯૮૬-૮૭-૮૮માં કારમો દુષ્કાળ પડ્યો. હું તે વખતે સાબરકાંઠાના ભિલોડા ક્ષેત્રનો ધારાસભ્ય હતો. પાણીની તીવ્ર અછત હતી. મેં ભંડોળ એકત્રિત કરી ભિલોડા મતવિસ્તારમાં તળાવ ખોદવાની મજૂરી કરતા શ્રમજીવીઓ માટે છાશવિતરણ કરવાનું મોટા પાયે આયોજન કરેલું અને હું પોતે પણ આ શ્રમજીવીઓ સાથે તળાવ ખોદવામાં જોડાયો. એક દિવસ એક શ્રમજીવીએ તળાવ ખોદતાં ખોદતાં એક ગીત ઉપાડ્યું 'ખાંડણિયામાં માથાં રામ. હવે તું કાં ધીરો રામ? ઝીંકો રામ ઝીંકો રામ'. અન્ય શ્રમજીવીઓ આ ગીત ઝીલતા હતા. મને યાદ આવ્યું કે આ ગીત તો પન્નાલાલ પટેલના પુસ્તક 'માનવીની ભવાઈ'નું છે.

હે રામ હજી આટલાં વર્ષે પણ લોકો છપ્પનિયા દુકાળને ભૂલ્યા નથી. મેં આ નવલકથા પરથી ફિલ્મ બનાવી જેને નેશનલ એવોર્ડ 'રજત કમળ' અર્પણ થયો. અને કેમ ન થાય? તળાવની ચોકડીઓ ખોદતા મજૂરોની સાથે મેં પણ પરસેવો પાડ્યો હતો. જાતઅનુભવને ફિલ્મના માધ્યમમાં ફેરવતી વખતે કાળુનું પાત્ર ભજવતાં મેં અનેરો અભિનયનો આનંદ મેળવ્યો હતો. કથા-પટકથાને ગોખીને નહીં પણ જીવંત સૃષ્ટિને સંવેદીને જે અભિનય કર્યો હોય તેનો આનંદ એ કળાની સાર્થકતા છે.

શુદ્ધ આનંદ એ સત્ય વિશેની સમજણમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પણ નાટક, ફિલ્મ તો કલ્પનાને ભ્રમના વાઘા પહેરાવી સત્યની પ્રતીતિ કરાવવાની આભાસી કળા છે. ફિલ્મ અને નાટક એ પ્યોર આર્ટ નથી પણ 'એપ્લાઈડ આર્ટ' છે. પોતાને સોંપવામાં આવેલ પાત્રનાં સંવેદનો આતમસાત્ કરીને પારકી પીડા પોતાના શરીરમાં ઉછેરી, પ્રેક્ષકો સમક્ષ મૂકવાની છે અને પ્રેક્ષકો એ પીડા ભોગવ્યા વગર પીડાનો અનુભવ કરે છે કે અંદાજ બાંધે છે. પીડા તો અભિનેતા ભોગવે છે અને એમાંથી થયેલ રસનિષ્પત્તિનો આનંદ પ્રેક્ષકોને મળે છે, માટે જ પીડાનું વહન કરી શકે તેવા અભિનેતાઓનાં ખોળિયાં - મહાન અભિનેતા ખૂબ ઓછા મળે છે.

કરુણ કે હાસ્ય, શૃંગાર કે વીરરસ કે અન્ય રસોની પ્રસ્તુતિ કરતા દરેક અભિનયકાર એક 'સરોગેટ' મધર છે. 'સરોગેટ' મધરનો આનંદ તો એની કૂખમાં ઊછરતા પાત્રનું લાલન-પાલન કરવાનું અને પછી તખ્તાને ખોળે મૂકીને ખરાં મા-બાપ, પ્રેક્ષકોને સોંપી દેવાનું હોય છે. અભિનેતા માટે તો 'સરોગેટ' મધરની જેમ એ પાત્ર સાથે દિવસો સુધી કરેલી વાતો, પેટમાં બાળકે મારેલી લાતો કે છાતીએ ઊભરાતા વાત્સલ્યદૂધની સ્મૃતિઓ જ રહે છે. અભિનેતા એ પાત્રના વળગણમાંથી મહામહેનતે છૂટે છે, અને બીજા પાત્રને માટે ખોળો ખાલી કરે છે. આપણી જૂની રંગભૂમિ પર સ્ત્રીપાત્રો ભજવતા પુરુષોમાંથી ઘણા ખરા પોતાનો લહેકો કે બોલ-ચાલ, નિવૃત્ત થયા પછી પણ બદલી શકતા નથી. છતાં પોતે કરેલ અભિનયનો આનંદ મમળાવતા હોય છે.

અભિનયનો આનંદ એ અભિનેતાએ પોતે ભજવેલાં પાત્રોની સ્મૃતિઓ મમળવવામાં જ હોય છે. વર્ષો પછી પ્રેક્ષકો પોતે જોયેલાં નાટકોને મમળાવી આનંદ માણતા હોય છે.

અભિનય એ પરકાયા પ્રવેશની વિદ્યા છે. જાણીતી વાત છે કે આદિ શંકરાચાર્ય મહારાજે કાશીમાં મંડન મિશ્ર સાથે દ્વૈત અને અદ્વૈત વિશે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો હતો. ન્યાયાધીશ તરીકે મંડન મિશ્રનાં પત્ની ઉભયભારતીદેવી હતાં. જીતવાની અણી પર આવેલ શંકરાચાર્ય મહારાજને ઉભયભારતીદેવીએ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વિશે પ્રશ્નો પૂછતાં શંકરાચાર્યજીએ કહ્યું ‘હું તો બ્રહ્મચારી છું. ગૃહસ્થાશ્રમ વિશે મને જ્ઞાન નથી. એટલે આજે જ અહીં કાશીનરેશ જે મૃત્યુ પામ્યા છે અને અગ્નિસંસ્કાર કરવા ગંગાતટે એમને લાવી મૂક્યા છે. તેમના શબમાં હું મારી યોગવિદ્યાથી, મારા પ્રાણને પ્રવેશ કરાવીશ અને છ મહિના પછી પુનઃ આવીશ ત્યાં સુધી મારા શબને સાચવી રાખજો.’ એમ કહી શંકરાચાર્યજીએ પોતાનું ખોળિયું તજી કાશીનરેશના શબમાં પ્રવેશ કર્યો અને રાણીવાસની ખટપટો તથા સિંહાસન માટેનો સંઘર્ષ નિહાળીને છ મહિના પછી પુનઃ પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી ઉભયભારતીદેવીને સંતોષકારક ઉત્તરો આપ્યા.

શંકરાચાર્ય મહારાજે તો ખાલી ખોળિયામાં પ્રવેશ કર્યો હતો પણ અભિનેતાએ તો જીવતાજીવ અન્ય આત્માનું આહ્વાન કરવાનું હોય છે. અને પોતાના આત્મા સાથે આગંતુક આત્માનો સંઘર્ષ ન થાય, દ્વંદ્વ ન થાય તે માટે પોતાનો વિવેક વાપરી બન્ને આત્માઓના સહકારથી પાત્ર સજીવન કરવાનું હોય છે. અને કામ પતી ગયા પછી આગંતુક આત્માના વળગણમાંથી મુક્ત થવાનું હોય છે. આમ અભિનેતાનું અનુભવવિશ્વ વિસ્તરે છે. અભિનેતાનું અનુભવવિશ્વ વિશાળ બને ત્યારે જ એ પાત્રોનાં સ્થાપન અને વિસર્જનનો સહજ આનંદ લઈ શકે. આગંતુક આત્માના Entry અને Exitને સાક્ષીભાવે જોઈ શકે, બહુરૂપીના ચક્રવ્યૂહને ભેદવા માટે અભિનેતા અભિમન્યુ કરતાં વધુ સજી બને તો જ અભિનયના આનંદનો તૃપ્તિઘૂંટ લઈ શકે.

[‘નવનીત-સમર્પણ’, નવેમ્બર, ૨૦૧૩]

Photo artist Caras Ionut lives in the world of Photoshop where he digitally assembles surreal landscapes and portraits using largely his own photography.

આફ્રિકી લોકવાર્તા

અનાન્સિ અને વાર્તાનો પટારો

અનુ. રન્નાદે શાહ

યુગો પહેલાંની આ વાત છે. એ સમયે જગતનો પહેલો કરોળિયો ક્વાક્ અનાન્સિ આફ્રિકામાં રહેતો હતો. એ પોતે પાતળા છતાં મજબૂત તાર વણતો ને એ તાર વડે એક ઝાડથી બીજા ઝાડ પર ગતિ કરતો, દોડતો અથવા પોતાના સાંઠિકાડા પગથી ખુલ્લાં મેદાનોમાં દોડતો. આવા કંટાળાજનક, અણગમતા સમયમાં આ પૃથ્વી પર કોઈ કોઈને વાર્તા કહેતું નહીં. વાર્તાઓ હતી જ નહીં, કારણ કે કોઈની પાસે કહેવા જેવું કશું હતું જ નહીં.

ન્યેમે, જે આકાશના દેવ હતા તે બધી વાર્તાઓને, પોતાન એક પટારામાં પૂરી પોતાના સામ્રાજ્ય આકાશમાં, પોતાની પાસે જ રાખતા હતા. આ વાર્તાઓ, વિશ્વનાં હાસ્ય-રુદ્ધન અને આશ્ચર્યોથી ભરપૂર હતી. અનેક પ્રાણીઓએ આ વાર્તાઓ પોતા સાથે વહેંચવાનો પ્રસ્તાવ ન્યેમે આગળ મૂક્યો હતો પણ, આકાશદેવ ન્યેમે એ પ્રસ્તાવને હંમેશાં નકારતા રહ્યા હતા. કરોળિયો અનાન્સિ આ વાર્તાઓ વિશે જાણવા ઘણો ઉત્સુક હતો. એને થતું કે એવું તે શું હશે એ વાર્તાઓમાં કે ન્યેમે આ વાર્તાઓ પોતાની પાસે સાચવીને રાખે છે? આ વાર્તાઓ ન્યેમે પાસેથી લાવવી જોઈએ. આવો વિચાર આવવાથી અનાન્સિ આકાશદેવ પાસે ગયો પણ આકાશદેવે એની સામે પણ જોયું નહીં. અનાન્સિએ આકાશદેવ ન્યેમેને નમીને પ્રણામ કર્યાં. ને કહ્યું, ‘મને તમારી વાર્તાઓ વેચો.’

એ સાંભળી ન્યેમે બોલ્યા, ‘તું તો એક સામાન્ય વૃદ્ધ કરોળિયો માત્ર છે, તું મારી વાર્તાઓની કિંમત કોઈ કાળેય ચૂકવી શકવાનો નથી.’

અનાન્સિ જાણતો હતો કે, ન્યેમેની વાર્તાઓની કિંમત ચૂકવવાની ક્ષમતા એની પાસે નહોતી પણ પ્રયત્ન કરવામાં શું જાય છે? ચર્ચા કે વાદવિવાદ કરવા કરતાં વાર્તાની કિંમત જાણવી જરૂરી હતી એટલે એણે ન્યેમેને વિનયપૂર્વક કહ્યું, ‘મારી ઇચ્છા માત્ર એની કિંમત જાણવાની જ છે. હું એ ચૂકવી શકીશ કે કેમ તે હું અત્યારે આ ક્ષણે જાણતો નથી.’

આકાશદેવ ન્યેમે તુચ્છકારભર્યુ હસીને બોલ્યા, ‘સારું, સારું. હું તારી સાથે વાર્તાઓનો વેપાર કરવા તૈયાર છું પણ એના બદલામાં હું વળતરરૂપે ચાર અતિ હિંસક પ્રાણીઓ લઈશ. આ ચાર પ્રાણીઓ એ વાર્તાની કિંમત છે. પહેલો છે ઓનિની સાપ, જે લોકોને ગળી જાય છે. બીજું મોમ્બારો ભમરાઓ, જેના ઝેરી ડંખથી બધાં ધૂજે છે ને એના ગણગણાટથી ડરે છે. ત્રીજો ઓસેબો ચિત્તો, જેના તીક્ષ્ણ દાંતની સામે છરીઓની ધાર પણ પાણી ભરે છે. ચોથી મામોટિયા પરી, જે હવાની જેમ અદૃશ્ય રહે છે. આ ચારેયને લાવી આપે તો હું તને વાર્તાનો પટારો આપું.’

‘ઘણી મોટી કિંમત કહેવાય! ચોક્કસ એ વાર્તાઓ ઘણી સુંદર હોવી જોઈએ.’ એવું મનમાં ને મનમાં વિચારી, આકાશદેવને પ્રણામ કરી અનાન્સિ પૃથ્વી પર પાછો ફર્યો. ઘેર આવી અનાન્સિએ આકાશદેવ ન્યેમે સાથેની વાત પોતાની પત્ની એસોને કરી. આખી વાત પૂરી કરી અનાન્સિએ કહ્યું, ‘બળ અને વેગની બાબતમાં આ ચારેયને ટક્કર મારે એવું કોઈ નથી. આ બધાંને હું કઈ રીતે પકડું? એમાંય ઓનિનીને કઈ રીતે પકડું? હું એક નાનકડી ભૂલ કરું તો એ તો મારો કોળિયો જ કરી જાય.’

‘સાપની તાકાત એના શરીરમાં હોય છે, મગજમાં નહીં. તમારે શરૂઆતથી જ ખબરદાર રહેવું પડશે.’ જરા અટકીને એસો બોલી, ‘એ મોટા સાપને પકડવા તમારે પામ વૃક્ષની એક ડાળી ને થોડા વેલાની જરૂર પડશે.’ ને પછી એસોએ પોતાની આખી યોજના વિશે કહ્યું. અનાન્સિ પામની લાંબી ડાળી ને થોડા વેલા લઈ સાપ રહેતો હતો એ ઝરણા પાસે ગયો ને મોટેથી બોલ્યો, ‘ઓનિની શ્રેષ્ઠ સાપ છે. મને ખાતરી છે કે તે આ પામડાળી કરતાં ચોક્કસ લાંબો હશે.’ ડાળાં-પાંદડાંની પાછળ રહેલા ઓનિનીએ અનાન્સિનો સ્વર સાંભળ્યો. અનાન્સિની વાતથી એ થોડો મૂંઝાયો અને એ ઝાડીઓ પાછળથી બહાર સરક્યો, ‘એ કરોળિયા! આ તું શું કહે છે?’ અનાન્સિએ કહ્યું, ‘હું તારા વિશે જ બોલ્યો. આ પામની ડાળી જોઈ? મારી પત્ની એસો કહે છે કે આ ડાળી ઓનિની કરતાં લાંબી છે. મેં એને કહ્યું, આવું જૂઠું ન બોલ. આ ડાળી કદાવર ઓનિની કરતાં લાંબી હોઈ જ ન શકે. પણ તું જાણતો જ હોઈશ કે મારી પત્ની ઘણી જિદ્દી ને હઠીલી છે. લીધેલી હઠ મૂકે જ નહીં ને! એ કહે કે જાઓ, જઈને આ ડાળીને ઓનિની સાથે માપી આવો પછી જ નક્કી કરો.’

ઓનિની આ વાત સાંભળી અકળાયો. એને એના કદાવર દેહ માટે ગર્વ હતો એટલે અનાન્સિની પત્નીએ આપેલો પડકાર એણે ઝીલી લીધો ને બોલ્યો, ‘એમ? ત્યારે એ ડાળી અહીં જમીન પર, મારી બાજુમાં જ મૂક. હું મારું શરીર લંબાવું છું. પછી તું જ નક્કી કર કે કોની લંબાઈ વધારે છે.’

અનાન્સિએ પામડાળી જમીન પર ઓનિનીની અડોઅડ મૂકી. ઓનિનીએ એના શરીરને સીધું કર્યું.

‘કેમ, બરાબર છે ને? ઓનિનીએ પૂછ્યું.

‘અરે, ધીરજ રાખ. મારે કાળજીપૂર્વક લંબાઈ માપવી પડશે. તારા શરીરને જરા ટટ્ટાર કર.’ કહેતો અનાન્સિ ઓનિનીને પામ ડાળી સાથે વેલાઓથી બાંધવા માંડ્યો.

‘આ તું શું કરે છે?’ પોતાના શરીરને વેલાઓથી બંધાતા જોઈ ઓનિની એ પૂછ્યું.

‘જોતો નથી, હું તારી લંબાઈ માપું છું. તું તારા શરીરને બરાબર ટટ્ટાર રાખતો નથી એટલે બાંધું છું.’ ઓનિની બંધાઈ ગયો એટલે એણે અકળાઈને પૂછ્યું, ‘અંતે પરિણામ શું આવ્યું?’ અનાન્સિએ ખુશ થતાં કહ્યું, ‘પરિણામ તો ઘણું સારું છે હો, ઓનિની! હું જ સાચો હતો. તું થોડોક લાંબો છે.’ ઓનિની અનાન્સિની ચાલને સમજ્યો નહોતો. એ તો પોતાની લંબાઈ પર ખૂબ ખુશ થયો ને કહ્યું, ‘હવે તો મને છોડ.’ અનાન્સિ ઓનિનીના ઘમંડ પર હસ્યો ને કહ્યું,

‘છૂટવું જ હતું તો બંધાયો શું કરવા? તારા માટે ઘણા ખરાબ સમાચાર એ છે કે હું તને આકાશદેવ ન્યેમે માટે લઈ જવાનો છું.’ એમ કહી એણે પોતાના હાથથી તાર વણીને ઓનિનીને મુશકેટાટ બાંધ્યો અને એને આકાશદેવ પાસે લઈ ગયો.

ઓનિનીને લઈને આવેલા અનાન્સિને જોઈ આકાશદેવ ન્યેમે આશ્ચર્યના દરિયામાં ડૂબી ગયા છતાં ખૂબ ઠાવકાઈથી એ પોતાનું આશ્ચર્ય સંતાડતાં બોલ્યા, ‘હું ઓનિનીને લઈ લઉં છું પણ હજી તે વાર્તાના પટારાની નિયત કિંમત ચૂકવી નથી.’ અનાન્સિ પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો. એણે એસોને ઓનિનીને પકડી ન્યેમેને આપી દીધાની ને ન્યેમેએ બાકી રહેલી કિંમતની ચૂકવણીની વાત કરી. બધી વાત સાંભળી એસોએ કહ્યું, ‘જે થયું તે સારું થયું છે, તોય આમ દીવેલિયું મોઢું કેમ રાખ્યું છે?’ અનાન્સિ બોલ્યો, ‘પણ એસો, બાકીના ત્રણ કંઈ વેલાઓથી નથી બંધાવાના.’ અનાન્સિની વાત સાંભળી એમાં તથ્ય જણાતાં એસોએ માથું ધુણાવ્યું. ખૂબ વિચારતાં એસો બોલી, ‘હા, એ ખરું!’ મોમ્બારો મધમાખીઓના ડંખ ખૂબ ઝેરીલા હોય છે! અને હોય એ છે પણ એટલી ચપલ કે બે આંગળીઓની વચ્ચેથી પસાર થઈ જાય તોય ખબર ન પડે! પણ એ બધાં મનનાં નબળાં હોય છે. નાની નાની વાતેય ચિંતામાં ડૂબી જાય છે! એ બધાંને પકડવા તમારે પહેલાં તો એક ખાલી તુંબડાને પાણીથી ભરવું પડશે.’ એટલું કહી એસો એનાન્સિની સામે અર્થભર્યું હસી. એસોની વાત અનાન્સિ સમજી જ ગયો હતો. એણે એક તુંબડામાં પાણી ભર્યું ને જંગલની અંદર ગયો. ચાલતાં-ચાલતાં જ એણે મોમ્બેરોનો ગણગણાટ સાંભળ્યો. અનાન્સિએ જોયું કે એ મધમાખીઓ એના માથા પર જ ગણગણતી ચકરાવા લેતી હતી. અનાન્સિને થયું આટલામાં જ મોમ્બેરોનો મધપૂડો હોવો જોઈએ. એણે આજુબાજુ જોયું ને ત્યાં જ એક ઝાડ પર એ મધપૂડો દેખાયો. એ હળવેથી ઝાડ પર ચઢ્યો ને તુંબડાનું થોડું પાણી મધપૂડા પર રેડ્યું. જેવું પાણી રેડાયું કે બધી મોમ્બેરો જોરજોરથી ગણગણવા માંડી. ‘અરે! અરે! વરસાદ પડ્યો! વરસાદ પડ્યો! આપણે આ વરસાદના પાણીથી એકદમ ભીંજાઈ જઈશું.’ અનાન્સિએ એક મોટું પાંદડું તોડ્યું ને એની નીચે પોતાનું માથું સંતાડી દીધું ને પાંદડા પરથી પાણી રેડવા માંડ્યો. પાણી રેડતાં-રેડતાં અનાન્સિ જોરથી બોલ્યો, ‘અરે! વરસાદ પડે છે!’ મોમ્બેરો મધમાખીઓ બોલી ઊઠી, ‘અમને ખબર છે પણ અમે શું કરીએ ? અમે જ પલળી જવાની ચિંતામાં છીએ.’ અનાન્સિને આ તક જ જોઈતી હતી. એણે તરત જ કહ્યું, ‘તમે બધાં ભાગ્યશાળી છો કે હું અહીં છું. જો તમે મારા તુંબડામાં આવી જશો તો વરસાદ તમને અડકીય નહીં શકે.’ વરસાદથી ગભરાઈ ગયેલી મોમ્બેરોએ અનાન્સિની

વાત કોઈ પણ આનાકાની કર્યા વિના સ્વીકારી લીધી. બધી મોમ્બેરો મધમાખીઓ ઊડતી-ઊડતી અનાન્સિના તુંબડામાં ભરાઈ ગઈ. અનાન્સિએ તરત જ તુંબડાના મોઢાને ચામડાથી ઢાંકી દીધું ને પોતાના તાર વડે તુંબડાને ચામડાના ટુકડા સાથે ચપોચપ બાંધી દીધું. ને કહ્યું, ‘તમે બધા મારા તુંબડામાં સુરક્ષિત છો.’ અનાન્સિ મધમાખીથી ભરેલા તુંબડાને લઈ, વાદળોની પાર આવેલા આકાશદેવ ન્યેમેના સામ્રાજ્યમાં ગયો. જેમ ન્યેમેએ ઓનિનીને લઈ લીધો હતો એમ જ મોમ્બેરો મધમાખીઓવાળું તુંબડું પણ લઈ લીધું ને કહ્યું, ‘હજી તેં મેં કહેલી કિંમત પૂરેપૂરી ચૂકવી નથી.’

અનાન્સિ પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો, એણે એસોને કહ્યું, ‘હવે ઓસેબોને પકડવા શું કરવું? હું એ ચિત્તાને વેલાઓથી બાંધી નહીં શકું કે ન એને તુંબડામાં ભરી શકું.’

‘અને એના દાંત ચપ્પાની ધાર કરતાંય તીક્ષ્ણ છે. એનાથી છેટા રહેવું એ જ યોગ્ય ને ડહાપણભર્યું છે.’ એસોએ કહ્યું, ‘એમ કરો, એક ખાડો તૈયાર કરો.’ એસો શું કહેવા માંગે છે તે સમજી જઈને અનાન્સિ જંગલમાં ગયો ને ચિત્તાનાં પગલાં શોધવા માંડ્યો. અનાન્સિએ ચિત્તાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો અને ત્યાં એક ઊંડો ખાડો એણે ખોદ્યો. અને એને ડાળ-પાંદડાંથી ઢાંકી દીધો.

બીજા દિવસે સવારે અનાન્સિ પેલા ખાડા પાસે ગયો. ખાડાના તળિયે ઓસેબો આંટા મારતો હતો એ જોઈ અજાણ્યા બની અનાન્સિએ પૂછ્યું, ‘શું ચાલે છે અહીં?’ એના તરફ જોઈ ચિત્તો ત્રાડ્યો, જાણે હમણાં જ પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત વડે એને ફાડી નાખશે. એ ચિંતા ને ગુસ્સામાં બોલ્યો, ‘તને શું લાગે છે, હું અહીં લટાર મારું છું? રાતના અંધારામાં મને આ ખાડો દેખાયો નહોતો એટલે હું એમાં પડ્યો.’

‘કેટલો કમભાગી છું તું?! તારે આ ઉપરથી દાખલો લેવો જોઈએ કે રાતના અંધારામાં અહીં-તહીં ભટકવું ન જોઈએ.’ અનાન્સિએ મજાકભર્યા સ્વરે કહ્યું.

‘મને એવી બધી વાતોની કોઈ પડી નથી. મને તો બહાર નીકળવાની જ ચિંતા છે. જેણે પણ આ ખાડો ખોદ્યો હશે તે હમણાં જ અહીં મને લઈ જવા આવતો હશે.’ ઓસેબોએ ચિંતાભર્યા સ્વરે કહ્યું.

‘મને લાગે છે કે હું તને મદદ કરી શકીશ. મેં અહીં જ ક્યાંક લાંબી લાકડીઓ પડેલી જોઈ હતી. જો હું એને આ ખાડામાં અંદર ઉતારું તો તું એના પર ચઢીને બહાર આવી શકીશ.’ અનાન્સિએ ચતુરાઈથી કહ્યું.

ખાડાની બહાર નીકળવા અધીર થયેલા ઓસેબોએ કહ્યું, ‘જલદી કર! આપણી પાસે વધારે સમય નથી.’ અનાન્સિએ બે લાંબી લાકડીઓને ખાડામાં ઉતારી. ઓસેબોએ બન્ને લાકડીઓ પર પોતાના પગ ટેકવ્યા ને લાકડીઓ હાલી ઊઠી. ‘અરે! આ લાકડીઓ તો ખૂબ હાલે છે. હું પડી જઈશ.’ ઓસેબોએ ફરિયાદના સૂરમાં કહ્યું.

‘હું તારા માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો વાપરી રહ્યો છું ને તું ફરિયાદ કરે છે?! તારે તારા પગ સાચવીને મૂકવા જોઈએ. તારું શરીર જરા નીચું રાખ ને લાકડીઓને મજબૂતીથી પકડ.’ અનાન્સિએ મનમાં ને મનમાં હસતાં કહ્યું. ઓસેબોએ અનાન્સિની સૂચના પ્રમાણે લાકડીઓ પર પોતાનું શરીર ઝુકાવ્યું ને લાકડીઓ બરાબર પકડી. એણે પોતાનું માથું નીચેની તરફ રાખી ઉપર ચઢવા માંડ્યું. ઓસેબો જેવો ખાડા ઉપર આવ્યો કે અનાન્સિએ પોતાની ડાંગ એના માથામાં જોરથી ફટકારી. ઓસેબો દર્દથી ચિત્કારી ઊઠ્યો. અનાન્સિએ ઝડપથી એના મજબૂતમાં મજબૂત તાર વણ્યા ને લાકડીઓ સાથે ચિત્તાને મુશ્કેટાટ બાંધી દીધો.

‘આ તું શું કરે છે?’ દર્દભર્યા ઉંહકારા નાંખતા ઓસેબોએ પૂછ્યું. ‘શું હું છૂટી નહીં શકું?’

‘બરાબર સાચું બોલ્યો. હું તને ન્યેમે પાસે લઈ જવાનો છું.’ અનાન્સિએ કહ્યું ને લાકડી સાથે બંધાયેલા ઓસેબોને લઈ તે આકાશદેવ ન્યેમે પાસે ગયો. ઓસેબોને લઈને આવેલા અનાન્સિને જોઈ આકાશદેવને આશ્ચર્ય ન થયું ને હળવેથી એ બોલ્યા, ‘આ ચિત્તાને હું રાખું છું પણ, હજી તે મારી પૂરેપૂરી કિંમત ચૂકવી નથી.’ એ સાંભળી અનાન્સિ ધરતી પર પોતાના ઘેર પાછો ફર્યો.

જો કે અનાન્સિ ખુશ હતો કે એ ત્રણ ત્રણ જોરાવર, ચાલાક ને હિંસક પ્રાણીઓને પકડી શક્યો હતો. પણ, હવે એ પરી મામોટિયાને કઈ રીતે પકડી શકશે એ બહુ મોટો પ્રશ્ન હતો. ‘જે હવાની જેમ જોઈ શકાતી નથી એવી આ મામોટિયા પરીને હું કઈ રીતે પકડી શકીશ?’ એવો યક્ષપ્રશ્ન લઈ એ એની પત્ની એસો પાસે ગયો. અનાન્સિનો પ્રશ્ન સાંભળી એઓએ કહ્યું ‘સાચું, તમે એને નહીં શોધી શકો પણ...’ એવું કહી એસો ઊંડા વિચારમાં પડી. પછી એને ઉપાય જડી જવાથી અચાનક જ એ બોલી, ‘પણ એ અદૃશ્ય પરી તમને જ શોધતી આવે એવું તો તમે કરી જ શકશો.’

અનાન્સિ પોતાની પત્નીની સામે જોઈ રહ્યો ને પછી કંઈક સૂઝતાં જ એ એક સરસ મજાના કપાયેલા વૃક્ષનું લાકડું લઈ આવ્યો. એમાંથી એક સુંદર ઢીંગલી બનાવવાની એણે શરૂઆત કરી જ્યારે ઢીંગલી તૈયાર થઈ ગઈ ત્યારે એ એકદમ જીવંત લાગતી હતી જાણે એ બોલશે ને દોડવા માંડશે. ઢીંગલી સાચે જ સુંદર ઘડાઈ હતી. હવે અનાન્સિએ એ ઢીંગલીની ફરતે વેલાનો એકદમ ચોંટી જાય એવો ગુંદર લગાવ્યો. એ ઢીંગલીને લઈ અનાન્સિ એક સુગંધનો દરિયો ઓઢીને ઊભેલા વૃક્ષ પાસે આવ્યો. એણે સાંભળ્યું હતું કે એ વૃક્ષની નીચે પરીઓ રમવા આવે છે. એણે એક તપેલામાં કંદમૂળોના કકડા ભર્યા ને એને અગ્નિમાં બરાબર શેક્યા ને એનો સ્વાદિષ્ટ રસ તૈયાર કર્યો. એ રસથી એણે એક વાડકો ભર્યો અને એ વાડકો એણે ઢીંગલીના ખોળામાં મૂક્યો ને એક વેલાનો એક છેડો એને માથે બાંધીને અને એનો બીજો છેડો

પોતાની સાથે લઈ એ ઝાડીઓ પાછળ સંતાઈ ગયો.

થોડી વારમાં જ મામોટિયા ત્યાં આવી પહોંચી. એણે જોયું કે સુગંધિત વૃક્ષની નીચે એક નાનકી એકલી બેઠી છે ને એના ખોળામાં કંદમૂળોના રસથી ભરેલો વાટકો પણ છે. ભૂખી થયેલી મામોટિયાએ ઢીંગલીને પૂછ્યું, ‘હું તારા રસમાંથી થોડો રસ પી શકું?’ ઝાડીઓ પાછળ સંતાયેલા અનાન્સિએ વેલીને સ્હેજ ખેંચી એટલે લાકડાની ઢીંગલીનું માથું હકારમાં હાલ્યું. મામોટિયાને લાગ્યું કે છોકરીએ રસ પીવાની હા પાડી. એટલે એણે તો રસ પીવા માંડ્યો. મામોટિયાને ખૂબ ભૂખ લાગી હતી અને કંદમૂળોનો રસ પણ ખૂબ સ્વાદિષ્ટ હતો એટલે એણે તો રસ પીધા જ કર્યો, પીધા જ કર્યો કે વાડકો ખાલી પણ થઈ ગયો. મામોટિયાએ પોતાનું મોઢું લૂછ્યું અને ઊભી થઈ. એણે છોકરીને કહ્યું, ‘આ રસ માટે તારો ઘણો આભાર.’ પણ છોકરીએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો. એ ક્યાં બોલી શકે એમ હતી?! એ તો લાકડાની ઢીંગલી હતી. એટલે મામોટિયાએ છોકરીનો ફરી આભાર માન્યો પણ ઢીંગલી તો ચૂપ જ રહી. ‘તારામાં વિવેક જેવું કંઈ છે કે નહીં? મેં તારો બે વાર આભાર માન્યો પણ તું જવાબ જ દેતી નથી! તારી આવી વર્તાણૂક મને બિલકુલ ગમી નથી. મારે તને એની સજા કરવી જ પડશે.’ એમ કહીને મામોટિયાએ ઢીંગલીનો ખભો પકડ્યો. એણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેવા પ્રયાસ કર્યો પણ એ તો ઢીંગલીના ખભા પર ચોંટી જ ગયો હતો. એણે બીજા હાથથી ઢીંગલીનો ખભો પકડ્યો પણ એ પણ ત્યાં જ ચોંટી ગયો. હવે ખરેખર મામોટિયા ગુસ્સાથી ગાંડી થઈ ગઈ. એને ખૂબ ગુસ્સો ચઢ્યો હતો. એણે એક પગથી ઢીંગલીને જોરથી લાત મારી તો એ પણ ત્યાં જ ચોંટી ગયો. મામોટિયાએ મરણિયા થઈને બીજા પગથી પણ લાત મારી. અને મામોટિયા પોતાના બે હાથ ને પગથી ઢીંગલી સાથે બરાબર ચોંટી ગઈ હતી. મામોટિયા પોતાને છોડાવવા વારંવાર પ્રયત્ન કરતી રહી ને અંતે એ થાકી.

આ તમાશો જોઈ અનાન્સિ ઝાડી પાછળથી બહાર આવ્યો. ‘અહીં શું ચાલી રહ્યું છે?’ આવતાં જ અનાન્સિએ પૂછ્યું. અનાન્સિને આમ અચાનક જ આવેલો જોઈ મામોટિયા એકદમ અલોપ થવા ગઈ પણ તે શક્ય બન્યું નહીં. એ દેખાય કે ન દેખાય, એના બંને હાથ ને પગ ઢીંગલી સાથે ચોંટેલા હતા. અનાન્સિએ તરત પોતાના હાથમાંથી મજબૂત તાંતણા ગૂંથ્યા અને મામોટિયાને એ તાંતણાઓથી બાંધી દીધી. બંધાયેલી મામોટિયાને લઈ અનાન્સિ આકાશમાં પોતાના તાંતણાઓ પર ન્યેમે પાસે જવા ઊડ્યો.

આકાશદેવે જ્યારે અનાન્સિને પોતાની તરફ આવતો જોયો એટલે એમણે પોતાના સામ્રાજ્યના દરેકને ત્યાં બોલાવ્યા ને એમણે કહ્યું – ‘સાંભળો, જુઓ, જુઓ, અનાન્સિ મારી પૂરી કિંમત ચૂકવવા આવી રહ્યો છે. હવે મારી વાર્તાઓ એની થઈ ચૂકી છે. એ વાર્તાઓનું એ ઇચ્છે તે પ્રમાણે કરી શકે એમ છે.’ આકાશદેવે ન્યેમેએ પોતાની અણમૂલ વાર્તાઓનો પટારો અનાન્સિને સોંપી દીધો. ખુશ થતો થતો એ પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો. એણે એ બધી વાર્તાઓ પોતાની પત્ની એસો સાથે વાંચી. તેઓ બંને એ વાંચી ખૂબ હસ્યાં, રડ્યાં અને

વાર્તાઓને અંતે જતાં આશ્ચર્યથી ભૂમો પાડવા માંડ્યાં. અનાન્સિ અને એસોએ એ વાર્તાઓને પોતાની માલિકીની ગણી નહીં અને જે મળે તેને એ બધી વાર્તાઓ વહેંચી. આજે પણ અનાન્સિ ને એસોની એ વાર્તાઓ વહેંચાતી જ રહી છે, કહેવાતી રહી છે, સંભળાતી રહી છે, આ વાર્તાપ્રવાહ સતત ચાલ્યા જ કરવાનો છે.

[‘સન્ધિ’, વર્ષ ૭ (૨૦૧૩), અંક ૩]

આ વાર્તા વિશે બીજું થોડુંક...

અનાન્સિ પશ્ચિમ આફ્રિકાની લોકકથાઓમાંનું મહત્ત્વનું અને અતિપ્રિય પાત્ર રહ્યું છે. એની વાર્તા યુગો પહેલાં ઘાનાની અશાંતિ જાતિમાં શરૂ થઈ. અશાંતિ જાતિ અહાન નામના વિશાળ જનસમુદાય સાથે સંકળાયેલી છે. અનાન્સિની વાર્તાઓ જેમ પશ્ચિમ આફ્રિકાના બીજા પ્રદેશોમાં પણ વંચાઈ ને કહેવાઈ છે એમ જ આ વાર્તાઓ કરેબિયન સમુદ્ર અને પૂર્વ- દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ પ્રસરી.

આનાન્સિની વાર્તાઓમાંની થોડીક વાર્તાઓમાં અનાન્સિને કરોળિયો કહ્યો છે. પણ, એ બધી જ વાર્તાઓમાં એ એક કુશળ યુક્તિબાજ રહ્યો છે. એનાં ચતુરાઈભર્યાં કાર્યો ચોક્કસ હેતુ કે ધ્યેય માટે રહ્યાં છે. આ યુક્તિબાજ હંમેશાં ઈશ્વર કે કુદરતના નિયમોની સામે પડી એને તોડવાના પ્રયાસમાં રહે છે. આવો યુક્તિબાજ સારો પણ હોઈ શકે ને ખરાબ-નહારો પણ હોઈ શકે. અનાન્સિ પોતાની યુક્તિઓ અને શક્તિઓને કશુંક સારું કરવા માટે જ વાપરે છે. ઈશ્વરે રચેલા સર્વ જીવોને આનંદ મળે એ માટે અનાન્સિ આકાશદેવ પાસેથી વાર્તાઓનો પટારો લઈ આવે છે.

‘અનાન્સિ અને વાર્તાનો પટારો’માંની બીજી વાતો અકાન અને અશાંતિ સંસ્કૃતિમાંની લોકકથાઓમાંથી લેવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે મામોટિયા પરીના પગની પાની ઊંધી હતી એ વાત પશ્ચિમી આફ્રિકન પરીકથાઓમાંથી જ લેવામાં આવી છે. આકાશદેવ ન્યેમેને ચળકતાં, આંખે ઊડીને વળગે એવાં કેન્ટે વસો પહેરેલા બતાવવામાં આવ્યા છે જે અશાંતિ જાતિમાં પ્રણાલીગત વણાતાં વસો જેવાં જ છે.

અનાન્સિ અને આફ્રિકન વાર્તાઓ વિશે વધારે જાણવું હોય તો –

Timeless tales of Anansi by Nathaniel Hosesa Ormsby,

Tiger Soup : An Anansi story from jamaica by Frances Temple, અને

A pride of African Tales by Donna L Washington

–વાંચવા જોઈએ.

Photo artist: Caras Ionut

હાસ્યલેખ

વાત એક દરજ્જા દાક્તરની

બી. એન. દસ્તુર

મંચેરજી બાવા અમારા પારસીઓમાં કે'ય તેમ 'ફીટ કૉલર.'

અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોરી ગયેલા તા'રે એવનને વારસો આપી ગયેલા !

સોજજું લંડનથી ઇમ્પોર્ટ કરેલું શર્ટ અને ટાઈ વગર મંચેરજી બાવા બહાર નીકળે જ નહીં - પછી પિક્ચર જોવા જવાનું હોય, કે બાજુની રોમાન્ટિક રતીને તાં ખોટાં બહાનાં કાઢી ખાંડ ને ચાય ઉધાર લેવા જવાનું હોય, કે પછી ફીશ માર્કેટમાં મચ્છી ખરીદવા જવાનું હોય...!

તબિયત સારી, પણ એક જ વરસો જૂની ફરિયાદ : કાનમાં કન્ટીન્યુઅસ ગુન ગુન થયા કરે અને આંખના દોળા બહાર નીકળી પડવાના હોય એવી ફીલિંગ થયા કરે.

આખરે એવન એક જાનીતા દાક્તર પાસે ગીયા. દાક્તરને કંઈ સમજ પરી નહીં એટલે ઇન્વેસ્ટીગેશન્સ શરૂ થયાં :

- લોહી, પેશાબ, ઝારો, થૂંક વગેરે તપાસાઈ ગયાં.
- લીવર, કીડની, પેનક્રિઆસ, થઈરોડ ફેક્શનની ટેસ્ટ થઈ ગઈ.
- એક્ષરે, અલ્ટ્રા સાઉન્ડ અને કેટ સ્કેન બી કરવામાં આવ્યાં.
- હાર્ટ સ્પેશિયાલીસ્ટે ઇ.સી.જી. અને ઇકોગ્રાફી કીધાં.
- યુરોલોજિસ્ટે સિસ્ટોગ્રાફી, પાયલોગ્રાફી અને પ્રોસ્ટેટોગ્રાફી કીધી.
- ન્યુરોલોજિસ્ટે ઇલેક્ટ્રોએનસિફેલોગ્રામ અને ઇલેક્ટ્રોન્યુરોગ્રામ કરાવીઆ.
- ગેસ્ટ્રોએન્ટ્રોલજિસ્ટોએ ઇલેક્ટ્રો સેલાઇવોગ્રાફી અને ઇલેક્ટ્રોગેસ્ટ્રોગ્રાફી કીધી.
- દાંતના દાક્તરે સાત દાંતની રૂટ કેનાલ કીધી.

– આંખના દાક્તરે ઇલેક્ટ્રોનિસ્ટેગમોગ્રાફી કીધી.

– કાનના દાક્તરે એન્ડોસ્કોપી કીધી અને એક જનરલ સર્જને ટૉન્સિલ, એપન્ડીક્ષ કાઢી નાખ્યાં.

મંચેરજી બાવાને બે કુંવારાં ફૂઈ, એક કુંવારાં માસી, એક કુંવારા કાકા અને એક કુંવારી બેનના વારસાઓ મલેલા એટલે એવને પૈસા તો ખર્ચી નાખીયા પન કાનમાંનું ન ગુનગુન ગીઉ કે નહીં આંખના દોળા બહાર નીકલી આવવાની ફીલિંગ !

વધારામાં આંચ બધાં ઇનવેસ્ટીગેશનો અને ઓપરેશનો કરાવવામાં એવનની તબિયત બગરી આવી. સું થશે? સું હોશે? –એવા એવા વિચારે એવનનો લાઈફમાંનો ચાર્મ મરી ગીઓ. બે ચાર જનાએ તો વરી એવનને ટાઈ વગર બી જોયા!!

મેં તીસ વરસ મેડિકલ કંપનીઓમાં નોકરી કીધેલી અને મારા દોસ્તોને મારાં નોલેજ પર ઘનો ભરોસો. ‘નીમ હકીમ ખતરે જાન’ વાલી કહેવત પર એ લોકોને ઓછો ભરોસો. હારેલા, થાકેલા મંચેરજી બાવા મારી પાસે આયા.

મેં બધા જ રિપોર્ટો જોયા. પેલા મહમ્મદ રફી સાહેબના મશહૂર ગાયનની માફક ‘ઉપર સે દેખા, નીચે સે દેખા, આગે સે દેખા, પીછે સે દેખા,’ જેવું કીધું પન જેમાં પેલા ધુરંધર સ્પેશિઆલિસ્ટોને કંઈ સમજાયલું નહી તેમાં મને શું સમજાય? દાક્તરો પાસે એક ટર્મ છે – P.U.O. પાઈરેકસીઆ ઓફ અનનોન ઓરિજિન, તાપ કાંચ આવી તેન ખબર નહિ પરે તો કહેવાય P.U.O. મને એ યાદ આવતાં મેં ક’યું : ‘મંચેરજી, તમુને થયોય ‘D.U.O.’

‘D.U.O. એટલે શું ?’

‘P.U.O. નો મોટો ભઈ.’

‘P.U.O. એટલે શું ?’

‘P.U.O. એટલે પાઈરેકસીઆ ઓફ અનનોન ઓરિજિન અને આ D.U.O. એટલે ડિલિઝ ઓફ અનનોન ઓરિજિન.’

‘હવે શું થશે ?’

‘કોઈ બી ઘરીએ કંઈ બી થઈ જાય તો કહેવાય નહિ.’

‘સું કરું ?’

‘તમારી આગળ પાછળ કોઈ છે નહિ.’ મેં સલાહ આપી.’ એક કામ કરો. જે થોરા ઘના દિવસો તમારી પાસે છે તેમાં લાઈફ એન્જોય કરી લેવ. ફાઈવ સ્ટારમાં જમો. લંડનમાં રેડીમેડ શર્ટને બદલે કોઈ રેપ્યુટેડ દરજી પાસે જાપાનના

ઇમ્પોર્ટેડ કપડાનાં શર્ટ સીવડાવો. સ્કૉચ પીઓ. તમારી લાઇફ અને તમારા પૈસા એકસાથે પૂરા થાય એવું પ્લાનિંગ કરો. પૈસા વધે તો મારા નામ પર કરજો.’

મંચેરજી બાવા એમ બી શોખીન જીવ તો ઉતા જ, તેમાં મારી સલાહ. જાને કે વાંદરાને નિસરની મલી ગઈ.

એવને તનસો રૂપિયે મિટરના ભાવનું શર્ટનું ઇમ્પોર્ટેડ કાપડ ખરીદી લીધું અને ગીઆ સૌથી મોંઘા ને જાનીતા દરજી વાસવાની ટેલર્સમાં.

ખાનચંદ વાસવાનીએ માપ લેવા માંડ્યું. હુકમચંદ વાસવાનીએ લખવા માંડ્યું :

ખભા - ૧૭

લંબાઈ - ૨૨

કોલર - ૧૫ ૧/૨

મંચેરજી બાવાએ બ્રેક મારી -

- ‘એ સાંઈ, હું વરસોથી સાડા ચૌદ ઈંચનો કોલર પહેરુંચ. સાડા પંદર થઈ કાં’ થી ગીયા ?’

વાસવાનીએ ક’યું ‘વડી સાંઈ, દરજી હું છું કે તમે ? મને મારું કામ કરવા દેની.’

મંચેરજીનું છટક્યું, ‘એ સાંઈ, મેં તને ક’યું કે હું સાડા ચૌદ ઈંચના જ કોલર પે’રુચ ?’

વાસવાનીએ હાથમાંથી મેઝરીંગ ટેપ નીચે નાખી દીધી.

-‘વડી સાંઈ, ગરમ ના થવાની. જો આતલા ફીટોફીટ કોલર પે’રસોની તો કાનમાં મધમાખી ઘૂસી ગઈ હોય તેમ ગુનગુન થશે ને આંખના ડોળા બહાર નીકળી આવશે.’

મંચેરજી બાવા આજે સ્કૉચ પીએચ, ફાઇવ સ્ટારમાં જમેચ અને વીલમાં નામ મારે બદલે વાસવાનીનું લખવાના છે એમ બધ્યાને કે’યચ.

થોરામાં ઘનું સમજજો.

સાહેબજી.

[‘બાવાજીનો બાયોસ્કોપ’, ૧૯૯૫]

Photo artist: Caras Ionut

પત્ર

અનોખું પુસ્તક-ઠેકાણું – હવે બંધ!

સંજય ભાવે

સ્નેહીશ્રી રમણભાઈ,

‘ગ્રંથાગાર’ બંધ થયું તેનાથી આવેલો ખાલીપો ઠાલવવા માટે ગ્રંથસમીક્ષાના ઉત્તમ સામયિકના, તમારા જેવા તંત્રી બીજા કોણ મળે એ વિચારે લખું છું. લોકોને પૂછવાઠેકાણાં હોય છે, મારું પુસ્તકઠેકાણું હતું ગ્રંથાગાર. સાડા ત્રણ મહિનેય કોઈ નવા ગુજરાતી પુસ્તક વિશે વાંચતાં સહજ રીતે એમ થાય કે એકાદ બે દિવસમાં ગ્રંથાગારમાં જોઈ લઈશું. ગુજરાતી પુસ્તક ભેટ આપવાનો વિચાર આવે એટલે આજેય એમ થાય કે ‘હંસાબહેનને કહી રાખશું !’

અમદાવાદમાં બીજે ક્યાંય જોવા ન મળે તેવાં ગુજરાતી અને ઘણીવાર અંગ્રેજી પુસ્તકો પહેલવહેલાં અહીં જોવાં મળતાં. કરમશી પીરનું ‘બહુવચન’ હોય કે પછી વીરચંદ ધરમથી કૃત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીનું ચરિત્ર હોય, તમારો નવો ‘સમયદર્શી સાહિત્ય સંદર્ભ કોશ’ હોય કે ‘શબ્દસૃષ્ટિ’નો નાટ્યવિશેષાંક હોય... તાજેતરનાં જ આવાં કેટલાં નામ યાદ કરું ? આવાં પુસ્તકો અહીં ન મળે તો એ ગ્રંથાગાર નહીં, ને બીજે મળે તો એ અમદાવાદ નહીં.

વળી આ જગ્યાએ મારા જેવા સાધારણ વાચકનો પણ કેવો અસાધારણ ખ્યાલ રાખવામાં આવતો હોય! મનસુખ સલ્વાનું ‘જીવતર નામે અજવાળું’ મારા પ્રિય પુસ્તકોમાંનું એક. તેનું આવરણ બહુ સૂચક અને સુંદર. ‘લોકભારતી’ના નોખા જનોનું એ પુસ્તક મારી પાસેથી ક્યાંક ગયું તે ગયું! નવી આવૃત્તિની છપાઈ અને તેનું મુખપુષ્ટ કંઈ ખાસ રુચિ ન થાય તેવાં. મેં એ પુસ્તક લીધું અને વાતવાતમાં પેલી પહેલી આવૃત્તિ માટેના મારા લગાવની પણ વાત થઈ ગઈ. છએક મહિને હંસાબહેનને એ ક્યાંયથી મળી તે મને ભેટ આપી દીધી ! પૂનાના મરાઠી દૈનિક ‘સકાળ’એ બહાર પાડેલા ગાંધીજી વિશેના સંપાદન ‘ટાઈમલેસ ઇન્સપિરેટર’ ની છ નકલો મને કંઈ કેટલીય મહેનતે મગાવી આપી. ગયાં દસેક વર્ષનાં આવાં સંભારણાંની યાદી ઘણી લાંબી થઈ શકે. પુસ્તક ‘ગ્રંથાગાર’માં ન હોય તો આપણી સામે જ ફોન કરીને બીજી દુકાનોમાં પૂછીને પુસ્તક ક્યાં મળશે તે આપણને કહી

દે, ઇવન 'બુકશેલ્ફ' જેવી ગુજરાતી પુસ્તકોની દુકાન કે 'કોસવર્ડ' જેવી પૈસાદારો માટેની દુકાનમાંય ફોન કરે. ધંધો કે હરીફાઈ જેવી બાબતો જાણે છે જ નહીં !

આપણને એમ થાય કે આ નાનકભાઈ લાઇબ્રેરી ચલાવો છે કે પુસ્તકોની દુકાન, ધંધો ચલાવે છે કે ધર્માદુ! મારા જેવા કેટલાયનો અનુભવ છે કે નાનકભાઈએ

'ગ્રંથાગાર'માં: (ડાબેથી) નિરંજન ભગત, અશોક મેઘાણી, નાનક મેઘાણી, મહેન્દ્ર મેઘાણી

જાણે પુસ્તકો વેચવા માટે નહીં પણ વંચાવવા માટે દુકાન ચાલુ કરી છે. એમના આંગણે આવેલ મહિલા કે પુરુષ એ એમની દષ્ટિએ પહેલાં વાચક હોય, અને પછી ગ્રાહક હોય તો હોય ! જો એ વાચક ગ્રાહક ન બને (ઘણી વાર ન જ બને !) તોય નાનકભાઈને વાંધો ન હોય. બલકે આનંદ હશે એવી આપણને શંકા જાય ! આવા વાચકોનેય તે મોંઘાં મોંઘાં પુસ્તકો નહીં નામ, નહીં નોંધ – એમ ને એમ વાંચવા આપી દે. નાનકભાઈ પુસ્તકો બતાવવા, વાંચવા આપવામાં અને દુર્લભ પુસ્તકો મગાવી આપવામાં જેટલા અધીરા હોય, તેના કરતાં પૈસા લેવામાં વધારે ઉદાસીન હોય. સંસ્થાઓના હજારો રૂપિયાની ઉઘરાણી તો શું માગણીય ન કરે. એક વાર જયંતભાઈ મેઘાણીએ તેમના મોટા ભાઈમાં પૂરી શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસથી કહેલું 'કમાણી થાય એવું નાનકભાઈ કરે જ નહીં ને !'

દુનિયાભરનાં પુસ્તકોના પરખંદા, અંગ્રેજીમાં પાવરધા એવા આ બુકસેલરની સાદગી અને નમ્રતા સામા માણસને અચૂક ગેરસમજ કરાવે. દિલ્હીના વિશ્વપુસ્તક મેળે ટેબ્લેટ કે કિન્ડલ સાથે પુસ્તકના મહત્ત્વ અંગે ઇંગ્લિશમાં ટિશફિશ કરતાં માર્કેટિંગ એક્ઝિક્યૂટીવ મળતા હોય છે. એવા ટાણે, સારાં પુસ્તકો યોગ્ય વાચકો સુધી પહોંચે તે માટે પુસ્તક આવરણોથી ભરેલા થેલા સાથે સાયકલ પર અને જાહેર વાહનોમાં કોલેજો અને સંશોધન સંસ્થાઓની લાઇબ્રેરીઓના ઉંબરા ઘસનાર ગ્રંથગુરુ નાનક ખસૂસ યાદ આવે. ભારતભરનાં પુસ્તકબજારો અને પ્રદર્શનોમાં જનારા, ઉજાગરા કરીને સૂચિપત્રો વાંચનારા, દેશવિદેશનાં પ્રકાશનગૃહો સાથે સરસ અંગ્રેજીમાં જાતે પત્રો ટાઇપ કરીને પત્રવ્યવહાર કરનારા નાનકભાઈ ગ્રંથવિકેતા કરતાં વિદ્યાવ્યાસંગી વધુ છે.

અસલના જમાનામાં ગુજરાતમાં જે ત્રણ-ચાર યુનિવર્સિટીઓ હતી તે, ઉપરાંત ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ, ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરિ, નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઇન જેવી અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ અને શ્રી હ.કા. આર્ટસ કોલેજ, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, એલ.ડી.આર્ટસ કોલેજ જેવી સમૃદ્ધ ગ્રંથાલય

ધરાવતી કૉલેજો ગ્રંથાગાર પાસેથી પુસ્તકો ખરીદતી. અમદાવાદમાં કોઈને ત્યાં ન મળે એવાં અંગ્રેજી પુસ્તકો અને આકરગ્રંથો પુસ્તકાલયો સુધી, વાચકો સુધી પહોંચાડવાં એ નાનકભાઈનું ધ્યેય. ‘અત્યાચમન જ્ઞાનોદધિ કેરું’ એવું સૂત્ર બિલ પર અને અન્યત્ર વાંચવા મળતું. રાજકોટના ‘સાહિત્યમિલાપ’ પછી સી.જી.રોડ પરના એક બંગલામાં ગ્રંથાગાર હતી. નગીનદાસ પારેખ, યશવંત શુક્લ, ઉમાશંકર જોશી જેવા કંઈ કેટલાય અહીં આવતા. નાનકભાઈ આસપાસ નાનુંમોટું કામ કરવા તો તાળું માર્યા વગરેય જતા. પ્રકાશ ન. શાહ રાત્રે જમીને આંટો મારવા નીકળે ત્યારે ડોકિયું કરી જતા. એ ગ્રંથાગારનો સુવર્ણકાળ હતો એ મને નાનપણમાં જેટલું નહોતું સમજાયું, એટલું આજે સમજાય છે.

પુસ્તકો દસ રૂપિયાનાં ખરીદો કે દસ હજારનાં, ગ્રંથાગાર દસ ટકાથી વધારે કે ઓછું વળતર આપે નહીં. દસ ટકાનો આ આચાર આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણ મુજબ હતો. પુસ્તકવ્યવસાયમાંય જમાનો વધુ ખરાબ થયો, વળતરની જગ્યાએ કટકીઓ આવી. પુસ્તક દીઠ કટકી કરનારા ઘણા ગ્રંથપાલો, વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીએ ગ્રાન્ટમાં પૈસા કમાનારા ઘણા પ્રિન્સિપાલોવાળા માહોલમાં નાનકભાઈ જેવા ‘પુણ્યનો વેપાર’ કરનારા હડસેલાઈ ન જાય તો એ ભારત શેનું? ગ્રંથાગારની જગ્યાઓ કંઈ અમસ્તી નથી બદલાતી રહી. અંતે તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રાંગણમાં આવ્યો. પહેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોનાં માંડ બે-ત્રણ ઘોડા રહેતા તેમાં હવે અંગ્રેજી પુસ્તકો આવ્યાં, અને ગ્રંથભંડારનું કેન્દ્ર ગુજરાતી પુસ્તકો બન્યાં. જોકે એમાંય પેલી ઉત્તમ માટેની અભીપ્સા તો અકબંધ હતી – વાચક માટેનો પ્રેમાદર પણ.

ઉર્વીશ કોઠારીએ ‘ગ્રંથાગાર’માંના કેટલાક દુર્લભ ફોટા સાથેના લાજવાબ બ્લોગમાં લખ્યું છે તેમ, આ જગ્યા ‘દુકાન નહીં પણ ચોતરફ પુસ્તકો ગોઠવાયેલાં હોય તેવો પુસ્તકોનો અડો’. અહીં આવીને કલાકો સુધી બેસીને પુસ્તકો માત્ર જોઈ શકાતાં એમ નહીં પણ વાંચીય શકાતાં. કાઠિયાવાડી પરોણાગતમાં ચા જ નહીં પણ હંસાબેન પાસેથી નાસ્તાની બહુ સ્વાદિષ્ટ અવનવી વાનગીઓ, બિસ્કિટ, ચોકલેટ, મિઠાઈ તેમ જ ઉનાળામાં શરબત કે

'ગ્રંથાગાર'માં: (ડાબેથી) સંજય ભાવે, નાનક મેઘાણી, હંસાબહેન, રાજેન્દ્ર પટેલ

આઈસ્ક્રીમ મળતાં. ગામ આખાની વાતો કરી શકાતી. લેખોની હસ્તપ્રતોના અંશો વાંચી શકાતા. નાનકભાઈ એકાદ માર્મિક ટિપ્પણી કરતા. હંસાબહેન ઝાઝું બોલ્યા વિના દાદ આપતાં.

હંસાબહેન વિના ‘ગ્રંથાગાર’ની કલ્પના ન થઈ શકે. વ્યવસાય-કુશળતા અને સ્નેહનું કંઈક અદ્ભુત મિશ્રણ એમનામાં હતું. તેમના વિના ગ્રંથાગાર ‘ગ્રંથાલય’માત્ર બની જાત અને ટૂંકા ગાળામાં અટકી જાત. નવાં પુસ્તકો બતાવવાનો નાનકભાઈ અને હંસાબહેનનો હરખ સરખો, ફેર માત્ર વ્યાવહારભાનનો જ. હંસાબહેન પુસ્તકોની ભાળ પણ રાખે અને ગ્રાહકની પસંદગી પણ જાણે. ગ્રંથાગારનાં પુસ્તકોની આપ-લેનાં, પોસ્ટ અને પાર્સલનાં, કેટલાક વાચકોને પુસ્તકો ઘરે પહોંચાડવાનાં કામ વર્ષો લગી મૂંગે મોઢે મન દઈને કર્યાં.

પુસ્તકોની દુકાનો વિશે વાંચવાનું થાય. પૂનાના ‘ઇન્ટરનેશનલ બુક ડેપો’ વિશેનો પુ.લ. દેશપાંડેનો કે પેરિસના ‘શેક્સપિઅર એન્ડ કંપની’ પુસ્તકભંડાર વિશેનો ભગતસાહેબનો લેખ હોય, લેવિ બઝબિનું ‘ચલો લાઈટેડ બુક શોપ’ કે હેલેન હેન્ડના ‘૮૪ ચેરિંગ ક્રોસ રોડ’ જેવાં બુકશોપ વિશેનાં અનોખાં પુસ્તકો મળે, એ બધી વખતે ગ્રંથાગાર યાદ આવે. અને ખાસ યાદ આવે ઝવેરચંદ મેઘાણીના જાણીતા અવતરણમાં ‘બુકસેલર તો પોતાના શહેરનો જ્ઞાનમાળી બની શકે.’ મેઘાણીના આ શબ્દોને તેમના ત્રણ સપૂતોએ ચરિતાર્થ કર્યાં છે, તેમાંના એક તે નાનકભાઈ મેઘાણી. ગ્રંથાગારના વિરામ વિશેના એક અંગ્રેજી લેખનું છેલ્લું વાક્ય હતું – ‘The city without a book-place like Granthagar appears slightly less civilized to me’, એટલે કે ‘ગ્રંથાગાર જેવા પુસ્તક-સ્થાનક વિનાના શહેરમાં મને સંસ્કારિતા અને સંસ્કૃતિની કંઈક ઉણપ હોય તેવું જણાય છે.’ જેને પુસ્તકો ગમતાં હોય તેવા માણસ તરીકે, રમણભાઈ, મને ખરેખર આવું જ લાગે છે. ગ્રંથાગારને યાદ કરતાં બહુ ખાલીપો અને ખિન્નતા લાગે છે. એમ થાય છે કે એ સમય પાછો મેળવી શકાતો હોત તો કેવું સારું !

ભવદીય

સંજય ભાવે

[‘પ્રત્યક્ષ’, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૦૧૩]

કવિ રાજેન્દ્ર શાહ (જ.૨૮, જાન્યુઆરી ૧૯૧૩ – અવ. ૩, જાન્યુઆરી ૨૦૧૦)

છંદનો લય અને ગીતનો લય એક જ સમ પર ચાલતા હતા એ કાવ્ય-પરંપરાના એક અગ્રણી કવિ તે રાજેન્દ્ર શાહ – બહુ સ્પૃહણીય કવિ, કવિપ્રિય તેમ જ લોકપ્રિય પણ.

એમની કવિતાની કેટકેટલી પંક્તિઓ, અરે પૂરેપૂરાં કાવ્યો, રસિકોના સ્મરણમાં જીવતાં રહેલાં છે! – ને જે આજે વાંચશે એના સ્મરણમાં પણ એ કાવ્યો આનંદ રૂપે કાયમ થઈ જવાનાં... એવો એમાં ઊર્મિનો સ્પંદ છે, મનુષ્યમનની માર્મિકતા છે, કવિકૌશલ છે ને લયહિલ્લોળ છે. પ્રેમ ને પ્રકૃતિ ને ભક્તિ ને ચિંતન એ કવિતામાં એકરૂપ થઈને વિલસે છે વિહરે છે.

જ્ઞાનપીઠ પારિતોષિક એમને અર્પણ થયું એણે એમની સર્જકતાને ભારતભરમાં સન્માનિત કરી. આ વર્ષ એમનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ છે –વિવિધ પરિસંવાદો થશે, કાવ્યપાઠો થશે ને એમની કવિતાના જાદુનો સૌ પુનઃ અનુભવ કરશે.

એમની પ્રતિભાને અહીં બે રીતે રજૂ કરી છે : રાજેન્દ્રભાઈ વિશેનો રઘુવીર ચૌધરીનો એક માર્મિક પરિચય-નિબંધ લીધો છે. એ પછી, ‘કાવ્ય-સપ્તક’માં એમની સમગ્ર કવિતાના ગ્રંથ ‘સંકલિત કવિતા’(ઈ.૧૯૮૩)માંથી પસંદ કરેલાં ૭ કાવ્યો, અને એ ઉપરાંત ૭ યાદગાર કાવ્ય-પંક્તિઓ મૂક્યાં છે – એ આસ્વાદ્ય નીવડશે. (દરેક કાવ્યને છેડે કૌંસમાં સંકલિત કવિતાના પાના નંબર લખ્યા છે.)

કાવ્યોની સાથે એકબે વાક્યોની નોંધ લખી છે તે ક્યાંક માર્ગદર્શક થઈ શકશે.

-સંપાદક

રાજેન્દ્ર શાહ રઘુવીર ચૌધરી

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના દિવસો છે.

કપડવાણજના ટાવર પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકી રહ્યો છે. નવયુવક રાજેન્દ્રને એનો આનંદ છે, રોમાંચ છે, દર્પ છે.

ત્યાં એ રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારી લેવા પોલીસ પેરવી કરતી દેખાય છે. રાજેન્દ્રની ચેતના વિદ્યુતગતિએ નિર્ણય કરી લે છે. ક્ષણાર્ધમાં સડસડાટ ટાવરની ટોચે જઈ પહોંચે છે. રાષ્ટ્રધ્વજને છાતી સરસો ચાંપીને એટલી ઊંચાઈએથી કૂદકો મારે છે.

એ ટાવર મેં જોયું છે. બહુ ઊંચું નથી પણ આજનો કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ ત્યાંથી પડતું મૂકીને જીવતો બચી શકે તેમ નથી. રાજેન્દ્ર એમની કિશોરાવસ્થા-યુવાવસ્થામાં વ્યાયમવીર હતા. જન્મતારીખ ૨૮-૧-૧૯૧૩. એમને પચાસ વર્ષ થયાં ત્યારે એમના માટે સ્નેહાદર દાખવવા મને એમનો પ્રિય છંદ ખપ લાગેલો :

આ શો ખુમાર છલકે તવ પ્રૌઢ ચિત્તે!
મસ્તી કુમાશ રણકો કવિનો જ નિત્યે!

નિર્વ્યાજ નેહ તગતો તવ નેણમાં તે
તાજા પ્રકુલ્લ ઉરનું અભિજ્ઞાન આપે.

સંદિગ્ધ છિન્ન અતિ ખિન્ન બધી હવાઓ
ત્યાં મંદ્ર કંઠ સૂરસપ્તક સ્વસ્થ ગાયો.

કોલાહલો પડત શાંત અહીં ગળાઈ,
આંદોલને ધ્વનિત રમ્ય શ્રુતિ રચાઈ.

સૌંદર્ય-પુષ્પ-સરજ્યો પરિવેશ જામે
તો ધૂળ શૂળ સઘળું મધુગંધ પામે.

હે પ્રાણમુગ્ધ! નિખિલે ઋતસત્યયાત્રી
તારી સિતાર જીરવી શકી મૂલ્યરાત્રી.

વાટે મળ્યાં સકળ વેદન મગ્ન પીધાં,
આલોક - પ્રીત ભ્રમણા થકી ભિન્ન કીધાં.

આ રચનામાં એમને માટે 'પ્રાણમુગ્ધ' સમાસ રચાયેલો તે સાથે ઘણા કાવ્યરસિકો સહમત થયેલા એવું યાદ આવે છે. આટલાં વર્ષ પછી આ સમાસના કયા પદને પ્રધાન માનવું એ એક પ્રશ્ન છે. શું એમનું મૌઘ્ય ઘટ્યું છે? તો શું ત્યારે એ ઓછા પ્રાણ હતા? 'ધ્વનિ'ના પ્રકાશન પછી ઉમાશંકરે એમને 'સૌંદર્યલુબ્ધ' કહેલા અને 'સમયરંગ'ની એક નોંધમાં એમને 'કવિવર' શબ્દ યોજી સમકાલીન કવિઓમાંથી જાણેઅજાણે જુદા તારવી આપેલા. ઉપર્યુક્ત રચનામાં એમના ચાર સંગ્રહોના ઉલ્લેખો આવે છે. એ પછી 'મોરપીંછ', 'વિષાદને સાદ', 'ક્ષણ જે ચિરંતન', 'ચિત્રણા', 'નિરુદ્દેશે', 'મધ્યમા' અને 'ઉદ્ગીતિ', 'ઈક્ષણા', 'પત્રલેખા', 'પ્રસંગસપ્તક', 'પંચવર્ષા', 'ક્રિજલ્કિની', 'વિભાવન', 'દ્વા સુપર્ણા' સુધીના સંગ્રહો 'સંકલિત કવિતા'(૧૯૮૩)માં સ્થાન પામ્યા છે. એ પછી 'ચંદનભીની અનામિકા' અને 'નીલાંજના'નું પ્રકાશન થયું છે. નદી સમથલ મેદાનમાં વહી રહી છે જાણે! ભરતી કે ઓટ વિનાની સભર પ્રસન્નતા. એકવિધતા ખરી પણ શૂન્યાવકાશ નહીં.

રાજેન્દ્રભાઈને જ્યારે પણ જોયા છે ત્યારે એમની આંખમાં આનંદદેશના કોઈ નવા વિસ્તારને સર કર્યાની ચમક વરતાઈ છે. વિરલ છે આ વ્યક્તિત્વ. મેં એમને ઉદ્દેગ ને ગમગીનીની મનોદશામાં કદી જોયા નથી. મિત્રોએ પણ જોયા નથી. ખાતરી કરીને આ લખ્યું છે. શ્રી પિનાકિન્ ઠાકોર આ અંગે છેલ્લો શબ્દ કહેવાય. અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેની ભાગીદારીમાં અકલ્પ્ય વિશ્વાસઘાતના પ્રસંગોએ રાજેન્દ્રભાઈએ મૂંગા મોંએ જ બધું વેઠી લીધું છે અને 'રહસ્યઘન અંધકાર' જેવી રચનાઓ કરી એ અનુભવોની ઘેરી સ્મૃતિમાંથી મુક્તિ મેળવી લીધી છે. જો માનવસર્જિત આપત્તિઓને એ હસતા મોંએ વેઠી શક્યા હોય તો અકસ્માતો સામે તો ફરિયાદ જ શેની કરે? મુંબઈની લિપિની પ્રેસ બળી ગઈ. કેવું મોટું નુકસાન? છતાં મિત્રોએ એમને વ્યાકુળ કે વ્યગ્ર જોયા ન હતા. મને લાગે છે કે એ જૂની યજ્ઞવેદિની પાસે બેઠેલા કોઈક બૌદ્ધ સાથે ત્યારે સામ્ય ધરાવતા હશે.

રાજેન્દ્રભાઈની આંખોમાં વરતાતી શાંતિ જોઈને કોઈને ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવશે કે એ કેવી વિષમ પરિસ્થિતિઓમાં ઊંઘ્યા છે. મિત્રો અને અભ્યાસીઓ જાણે છે કે 'નિરુદ્દેશે' લખતા આ કવિએ જીવનની અનેકવિધ છબિઓ નજીકથી જોઈ છે. એટલું જ નહીં એ અનેક ક્ષેત્રોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધરાવે છે, પ્રેક્ષક તરીકે નહીં પણ કર્તા તરીકે, સફળ કરતાં નિષ્ફળ વધારે અને નિષ્ફળતા માણસને વધુ શીખવે છે. એવા અનુભવોમાંથી પસાર થયેલા લેખકો સીનિક થઈ ગયાના દાખલા છે. રાજેન્દ્રભાઈએ વિષમતાઓમાં ઘડાઈને પોતાની ઓળખાણ વધારી :

ગહન નિધિ હું, મોજુંયે હું, વળી ઘનવર્ષણ,

અભિનવ સ્વરૂપે પામું હું સદૈવ વિસર્જન

(‘આયુષ્યને અવશેષે’, ધ્વનિ)

એમના ઘડતરકાળની કેટલીક વિગતો આ મુજબ છે :

બી. એ. થયા ત્યાં સુધી ખાનગી ટ્યુશન કરીને એમણે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરેલું. પછી અમદાવાદની ઢાલગરવાડની નિશાળમાં નોકરી કરેલી. પછી સુંદરમ્ની ભલામણથી જ્યોતિસંઘમાં જોડાયેલા. પછી એલિસબ્રિજમાં મોદીખાનાની દુકાન. 'ઈંધન' નામે કોલસાનો સ્ટોર. રેંટિયાવાડીમાં બોબિનનું કારખાનું. મુંબઈ ગયા. ત્યાં 'સ્વદેશી ડાઇંગ એન્ડ બ્લીચિંગ'માં નોકરી. એ પછી જંગલોમાં લાકડાં કાપવાનો કોન્ટ્રેક્ટ રાખતી 'આર. જે. શાહ એન્ડ કંપની' સાથે જોડાયા અને સંદર્ભ બદલાયો. શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ નોંધે છે કે આ

નોકરી નિમિત્તે વારંવાર થાણાનાં જંગલોમાં જવાનું થતું એટલે વન્ય પ્રકૃતિ માણવાનો લાભ મળી રહ્યો. આવા એક પ્રવાસ દરમિયાન એમને બીજનું દર્શન થયું :

‘જાણે બીજને ઝરૂખડે ઝૂકી’તી પૂર્ણિમા ઝાઝેરો ઘૂમટો તાણી.’ રાજેન્દ્રની કવિતા જોતજોતામાં બીજથી પૂનમ સુધી પહોંચી ગઈ. સહૃદયોની સ્મૃતિમાં આ પૂનમ કદી આથમવાની નથી.

એમણે બી.એ.માં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય રાખેલો. એ પૂર્વે શ્રેયસાધક વર્ગના ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા જવાનો વારસો માતાપિતાએ આપેલો. ઉપેન્દ્રાચાર્યનું સંગીત અને તત્ત્વદર્શન રાજેન્દ્રભાઈની કાવ્યપ્રવૃત્તિના મૂળમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. અજ્ઞેયવાદ, તંત્રશાસ્ત્ર આદિમાં એમને રુચિ હતી, છે. લૌકિક મધ્યે રહીને લોકોત્તરનું કાવ્ય કરવું, રહસ્યનો અનુભવ કહેવો, તંત્રદર્શનની પરિભાષામાં વાત કરવી ઈષ્ટ છે, સહજસાધ્ય છે. રાજકોટ, ભરૂચ કે કલકત્તા જવાનો એમને થાક નથી. જિજ્ઞાસા સતેજ છે. અગવડો સામે અણગમો નથી. પરિષદના સન્માન્ય સભ્ય તરીકે એ વડોદરાના ૩૦મા સંમેલનમાં આવ્યા હતા. એમના માટે કશી જ સગવડ ન હતી પણ એ ત્રણ દિવસ દરમિયાન સહુની સાથે રહેવામાં કોઈને અગવડ ન પડી હોય તો એકલા રાજેન્દ્રભાઈને.

અમદાવાદમાં સાહિત્યનો કાર્યક્રમ હોય તો મેં જોયું છે કે રાજેન્દ્રભાઈ આમંત્રણ વિના પણ આવે, તે પણ કેવા? શ્રાવણના વરસાદની સહજતાથી. પ્રતિષ્ઠિત લેખકોમાં એ આ બાબતે બહુ જુદા પડે છે. કશા માન-સન્માનની માગણી નહિ, કેમ કે અપેક્ષા જ નહીં. અસ્મિતાનો ખ્યાલ નહીં. કેવળ આનંદ. ક્યારેક ચાલમાં પ્રભાતિયાનો લય તો ક્યારેક દયારામની ગરબીની ગતિ. ચહેરા પર ઊગતા સૂરજનું સ્મિત. એમના વિષે વાત કરવા જઈએ તોય હરખ ઊભરાય. આવું હળવું ને આટલું સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ એમની પેઢીના કવિઓમાં બીજા કોનું? મકરન્દભાઈને હજી હું મળી શક્યો નથી. અર્થશૂન્યતાની વાતો કરતા પણ અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓમાં રાચતા, અંગત હેતુઓને ઢાંકી રાખી બીજાઓને ઉતારી પાડવા કલાશુદ્ધિના દાવા કરતા, આત્મગૌરવની સતત એકપક્ષીય અપેક્ષા રાખતા સંખ્યાતીત ગુજરાતી લેખકોમાંથી રાજેન્દ્રભાઈના સમોવડિયા શોધવા માટે એમને ટચલી આંગળીએ મૂકીએ તો અનામિકા ફરી એકવાર સાર્થવતી બને.

કવિ આદિલ કોઈની પણ મજાક કરી શકે પણ રાજુભાઈને સદા માન આપે. એમને[રાજેન્દ્ર શાહને] ૧૯૬૪નો સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો ત્યારે અભિનંદનરૂપે એણે પત્રમાં નિશાન કરી પાંચ હજાર અગૂંઠા મોકલી આપ્યા હતા. કશુંય નકારે તો રાજુભાઈ શેના? સહજ મળ્યું તે માથે. હું યોગ્ય ન કહેવાઉં એવી નમ્રતા નહીં. નમ્રતાનું અભિમાન તો કદાપિ નહીં. માત્ર પ્રસન્નતા! ખીલેલ પદ્મ ‘નિજમાં પરિતૃપ્ત પ્રજા!’

[‘સહરાની ભવ્યતા’, ૧૯૮૦, ફરીથી ૨૦૦૩]

નિરુદ્દેશે

સંસારે મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ પાંશુ-મલિન વેશે.
ક્યારેક મને આલિંગે છે
કુસુમ કેરી ગંધ,
ક્યારેક મને સાદ કરે છે
કોકિલ મધુર-કંઠ,
નેણ તો ઘેલાં થાય નિહાળી
નિખિલના સહુ રંગ,
મન મારું લઈ જાય ત્યાં જાવું પ્રેમને સન્નિવેશે.

પંથ નહિ કોઈ લીધ, ભરું ડગ
ત્યાં જ રચું મુજ કેડી,
તેજછાયા તણે લોક, પ્રસન્ન-
વીણા પર પૂરવી છેડી,
એક આનંદના સાગરને જલ
જાય સરી મુજ બેડી,
હું જ રહું વિલસી સહુ સંગ ને હું જ રહું અવશેષે. (૩)

કવિની ‘આયુષ્યના અવશેષે’ નામની ૫ સોનેટ કાવ્યોની માળાનું આ બીજું કાવ્ય છે. વર્ષો પછી વતનના ઘરમાં પ્રવેશતા કવિના સંવેદનને હલાવી જતાં સ્થિર ને જીવંત ચિત્રો હરિણી છંદના લયમાં અહીં માણી શકાશે.

પ્રવેશ

ભર્યું ઘર હતું તેના સૂના રજોમય પ્રાંગણે
લઘુક ગઠડી મૂકી આયુષ્યના અવશેષની,
ત્યહીં ધૂમસથી છાએલા તે વિષણ્ણ ઉજેશની
ટશર ગગને લાગી; જાગી દિશા અનુકંપને.

ખબર પૂછતાં મોટેરાં જે જીવંત રહ્યાં જૂજ,
નજર કરી લે કામે લાગી જતી વહુવારુઓ,
કુતૂહલ થકી પ્રેર્યા આવી વળ્યાં કંઈ બાળકો,
ક્ષણ ભસી પછી શ્વાને સૂંઘી લીધા ચરણો મુજ.

મુખથી ઊઘડ્યાં તાળાં, દ્વારે કર્યું જરી કંદન,
અચલ સ્થિતિમાં ગાત્રો જેનાં જડાઈ ગયાં હતાં;
ભીતર થકી ત્યાં ભીની વાસી હવા તક લાધતાં
ધસી રહી શી ! કો પ્રેતે જાણે લહ્યું નિજ મોચન.

ઘર મહીં જતાં અંધારાંએ ઘડી લીધ આવરી,
કિરણપરશે જૂનાં પાત્રો વળી નીરખ્યાં ફરી. (૧૩)

તને જોઈ જોઈ તો ય તું અજાણી,
(જાણે) બીજને ઝરૂખડે ઝૂકી’તી પૂર્ણિમા
ઝાઝેરો ઘૂમટો તાણી. (૭૦)

આભ ઝરે ભલે આગ, હસી હસી ફૂલ ઝરે ગુલમહોર.
ભાઈ રે આપણા દુઃખનું કેટલું જોર? (૭૮)

સંગમાં રાજી રાજી

સંગમાં રાજી રાજી,
આપણે
એકબીજાના સંગમાં રાજી રાજી;
બોલવાટાણે હોઠ ખૂલે નહિ, નેણ તો રહે લાજી.

લેવાને જાય, ત્યાં જીવન
આખું ય તે ઠલવાય !
દેવાને જાય, છલોછલ
ભરિયું શું છલકાય !

એવા એ
આપલેને અવસરિયે પાગલ કોણ રૂહે કહે પાજી ?

વીતેલી વેળની કોઈ
આવતી ઘેરી યાદ,
ભાવિનાં સોણલાંનો યે
રણકે ઓરો સાદ;

આષાઢી
આભનાં વાદળ વીજ શાં વારિ ઝરતાં રે જાય ગાજી ! (૭૧)

મધુમાધવી

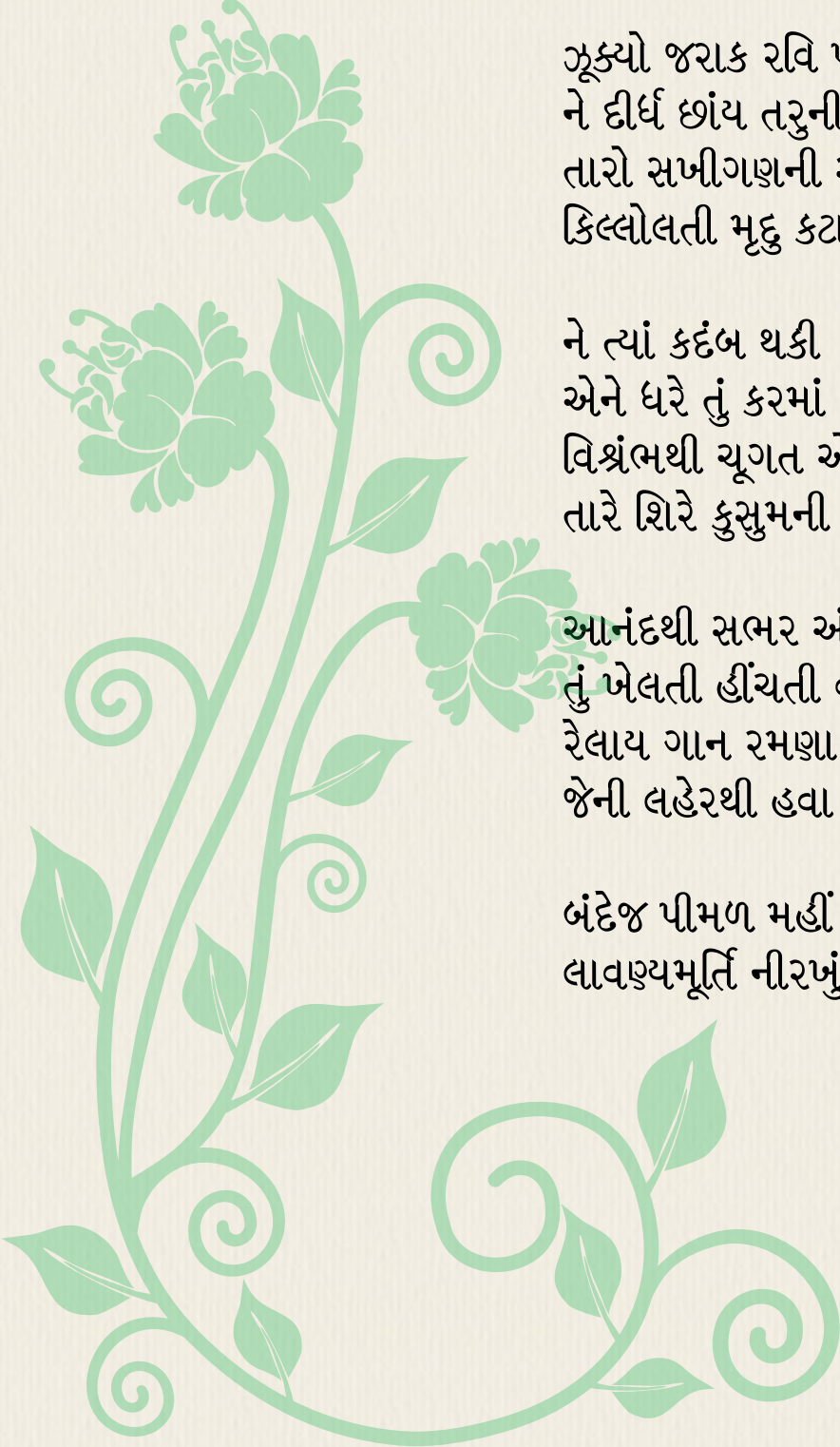
ઝૂક્યો જરાક રવિ પશ્ચિમને પ્રદેશ,
ને દીર્ઘ છાંય તરુની થઈ વાટિકામાં;
તારો સખીગણની સંગ ત્યહીં પ્રવેશ,
કિલ્લોલતી મૃદુ કટાક્ષથી સામસામા.

ને ત્યાં કદંબ થકી ટૂહોકત નીલકંઠ,
એને ધરે તું કરમાં કણ ધાન્ય કેરો;
વિશ્રંભથી ચૂગત એ પણ મંદ મંદ,
તારે શિરે કુસુમની વરસંત મેહા.

આનંદથી સભર અંતર કેરી હોંશે
તું ખેલતી હીંચતી વા ઢુમને હિંડોળે;
રેલાય ગાન રમણા તણું ધન્ય તોષે,
જેની લહેરથી હવા ચડતી હિલોળે !

બંદેજ પીમળ મહીં મધુમાધવીની !
લાવણ્યમૂર્તિ નીરખું તુજમાં રતિની ! (૨૫૨)

સંગીતનો રાગ એ સાંભળવાનો વિષય, પણ લલિત, આશાવરી, ભૈરવી એવા વિવિધ રાગોને કાવ્યનાવિકાઓનું રૂપ આપીને કવિએ 'રાગિણીમાળા'નાં ૮ સોનેટ વસંતવિકા છંદમાં લખ્યાં છે એમાંનું આ એક. પ્રેમ-રાગનો એ સાક્ષાત અનુભવ આપશે.

આપણે આવળ બાવળ બોરડી

આપણે આવળ બાવળ બોરડી,
કેસરઘોળ્યા ગલના ગોટા જ;
હલકાં તો પારેવાંની પાંખથી
મહાદેવથી યે પણ મોટા જ.
આપણા ઘડવૈયા બાંધવ ! આપણે.

કોઈ તો રાચે છે વેળુછીપથી,
કોઈ તો જળને હિલ્લોળ જ;
મરજીવો ઊતરે મહેરામણે,
માથા સાટે મોતી-મોલ જ.
આપણા ઘડવૈયા બાંધવ ! આપણે.

નજરું ખૂંપી છે જેની ભોંયમાં,
સામે પૂર એ શું ધાય જ !
અધીરા ઘટડાનો ઘોડો થનગને,
અણદીઠ ઓરું એને પાય જ.
આપણા ઘડવૈયા બાંધવ ! આપણે.

બેઠેલાનું બેઠું રૂહે વિમાસણે,
વેળા જુએ નહિ વાટ જ;
ઝાઝેરો ઝૂક્યો છે આંબો સાખથી,
વેડે તેને આવે હાથ જ.
આપણા ઘડવૈયા બાંધવ ! આપણે.

પંડની પેટીમાં પારસ છે પડ્યો,
ફૂટલાં ફૂટે છે કરંમ જ.
વાવરી જાણે તે બડભાગિયો,
જળહળ એનાં રે ભવંન જ.
આપણા ઘડવૈયા બાંધવ ! આપણે. (૧૦૦)

જૂઠી તે રીસને રાગે
નેપૂર તારાં રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ વાગે,
રૂપાળવી ! (૩૧૧)

ઉરની વિખડંખ વેદના
સહવી કેવળ બંધ હોઈથી,
જીવને બલ દેતી જે હવા
નહીં નિશ્વાસથી એની હો ક્ષતિ. (૩૨૯)

રહ્યો શૂન્યમાં નાદ જેવો અનાહત;
લહું પ્રેમ એવો – તથાસ્તુ, તથાસ્તુ, (૮૧૪)

તવ ભાલ ઉપરની ચૂમી;
એ ચૂમી? કે તલસત રાધા-રમણ-મિલનની ભૂમિ? (૨૦૨)

સહુને મુજ અંતરે ધરું;
સહુને અંતર હુંય વિસ્તરું ...

મન મેં તારું જાણ્યું ના

મન મેં તારું જાણ્યું ના, જાણ્યું ના.
આંગણે જેને ઈજન દીધું, ઘરમાં એને આણ્યું ના, આણ્યું ના.

વન પારેવાં કરતાં કેલિ,
માલતીફૂલે વેલ ઝૂકેલી,
નેણથી ઝરી નૂરની હેલી,

હોઠ બે તારા ફરક્યા આતુર, તોય મેં ઝીલ્યું ગાણુંના, ગાણું ના.
મન મેં તારું જાણ્યું ના, જાણ્યું ના.

નાંગર્યું'તું જે નાવ કિનારે,
દૂર તે ચાલ્યું પારાવારે,
શોચવું રહ્યું મનમાં મારે :

'જલનાં વ્હેણની જેમ સર્યું તે આવતું પાછું ટાણું ના, ટાણું ના.'
મન મેં તારું જાણ્યું ના, જાણ્યું ના.

ભૂલમાં કેવી ભૂલ કીધેલી,
ઉરની ભણી આંખ મીંચેલી,
મેં જ મને ના ઓળખી વ્હેલી;

પૂનમ ખીલી પોયણે, સુધાપાન મેં ત્યારે માણ્યું ના, માણ્યું ના.
મન મેં તારું જાણ્યું ના, જાણ્યું ના. (૭૫)

ભૂલેશ્વરમાં એક રાત

કેવી અહો મસૃણ સેજ!
 (રેશમી સંસ્પર્શ!)
 શીળી લહરી સમુદ્રની!
 આવાસમાં એકલ,
 બંધ પાંપણ
 અને પ્રતીક્ષા લય-લા' સુષુપ્તિની.

વાજે ટકોરા દશ,
 શેન આરતી
 તણાં દદામાં ચહુ ઓર મંદિરે.
 તહીં પૂરે વૌલ્યૂમ રેડિયો ધ્વનિ,
 ભકંપ
 (ના શેષ ચળ્યો છતાં ય તે!).
 નિશીથ(તે શી દલિતા)!
 ઘરઘર
 જ્યાં લોહનાં ચક્ર ભમંત
 (કામના).
 આસ્ફાલ્ટને મારગ અશ્વ ડાબલા.
 અરે કુરુક્ષેત્રની સૌ ભૂતાવળ!
 ક્ષણેકની શાન્તિ?નહીં,
 ન ભાગ્યમાં.
 આ ઓરડો તે
 અપકવ ખોરાક ભરેલ હોજરી
 સમો,
 જહીં ઉંદરની દડાદડી.
 શો રાત્રિનો આ અવશિષ્ટ યામ!
 છીંડી મહીં બે રડતાં બિડાલ
 અને જનારાં જન...
 'લા ઈલાહ...!'

રે નીંદ મોરી!
 ઊભી બજારે કરી જાય પ્રેમ
 એવી ન મોડર્ન.
 શી લાજ! ભીરુતા!
 આલોક ના, શબ્દ નહીં,
 અબોલ
 અંધાર એને ગમતો અકેલ!
 રે નીંદ મોરી!

આ તો હવે બ્રાહ્મમુહૂર્ત,
 નેપુર
 આરે થકી આવતી દૂધવાળીના
 ને ભૈરવી તર્જ વિશે વણાય
 જે ઊઘડેલા દર શાકભાજીના.
 માથે લઉં ઓઢણ,
 યત્ન અંતિમ
 (આંખે દીધા હસ્તથી ના ટળે ભય);
 ત્યાં
 બારણે બેલ,
 જરા ઉઘાડથી
 ટાઈમ્સ,
 તારીખ નવી,
 નવો યુગ! (૨૩૧)

આધુનિકયુગના મનુષ્યની વ્યગ્રતાના-અનિદ્રાના અનુભવને આલેખતું આ કાવ્ય રાજેન્દ્ર શાહનું હોય એ આશ્ચર્ય - પણ એ એમણે સરસ રીતે આલેખ્યું છે, પોતાની લાક્ષણિકતાઓ સાથે. 'ઓ નીંદ મોરી...' વાળી પંક્તિઓમાં છે એ કરુણ હાસ્ય માર્મિક છે. વળી, આધુનિક કવિતાની જેમ ગોઠવેલી પંક્તિઓમાં ઉપજાતિ છંદ છે એ તો કોઈ સરવા કાન વાળો જ પકડી શકે.

પ્રાચીન સ્વરો

મધ્યકાલીન કવિતા

નરસિંહ મહેતા અને પ્રેમાનંદ

આપણું પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્ય પણ ખૂબ સમૃદ્ધ તેમજ રસપ્રદ છે – એ સમય(લગભગ ઈ.૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ વચ્ચે)ના કવિઓમાં ભક્તિ ભલે કેન્દ્રમાં છે, પણ એ બધા કેવળ શુષ્ક વિતરાગીઓ નથી, પરંતુ જીવન સાથે, માણસમાત્રનાં લાગણી-સંવેદન સાથે એમની કવિતા બરાબર જોડાયેલી રહી છે. એમાં ભક્તિ છે અને પ્રેમ-શૃંગાર પણ છે; જ્ઞાન-વૈરાગ્ય છે તો સામાજિક ઉત્સવોનું ગાન પણ છે. વાત્સલ્યનું, કરુણનું, વીર રસનું, હાસ્ય રસનું – એમ વિવિધ ભાવોનું એમાં આનંદ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવું કથન છે – ઊર્મિભર્યું અને સંગીતમય!

આપણે એનો સ્વાદ પણ માણીશું. આ વખતે કવિ નરસિંહ અને કવિ પ્રેમાનંદમાંથી એક સમાન પ્રસંગ પરની થોડીક પંક્તિઓ રજૂ કરી છે : દીકરી કુંવરબાઈનું મામેરું કરવા ગયેલા નરસિંહ મહેતા સહાય માટે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે એમાં એક ભક્ત વિનંતિ સાથે ભગવાનને ઠપકો પણ કેવી રીતે આપે છે, એનું રસિક બયાન છે – કહે છે : “ વહાલાજી, પત્ની-પ્રિયતમાઓના સુંવાળા સંગમાં ભક્તને વીસરી ન જાઓ – ઝટ આવો!” ને ભગવાનને તરત આવવું પડે છે ... બન્ને કવિઓએ આ પ્રસંગને કેવો સરખો ને છતાં જુદી જુદી છટાઓથી ગાયો છે તે વાંચવું રસપ્રદ થશે.

- સંપાદક

૧. નરસિંહ મહેતા (મામેરાનાં પદો અને હૂંડીનાં પદોમાંથી)

રાગ : કેદારો

મહેતાજી ઓચર્યા : ‘દીકરી માહરી, શ્રી હરિનો રે વિશ્વાસ રાખો;
નરસૈયાનો સ્વામી ચોગણું આપશે, મન તણી કળપના કાઠી નાખો.’ (મામેરું પદ :૯)

‘જાગ જદુનંદન ! જગપતિ જાદવા ! સાર કર, શામળા! દીન જાણી;
આગે અનેક દુઃખ ભાંજિયાં દાસનાં, તેણે હું જાયું વિશ્વાસ આણી.

શ્રી સંગ તેડજો, શીઘ્ર રથ ખેડજો; આળસુ થૈ રખે સૂઈ રે રહેતો!
મામેરું તાહરે ઘેર ઘટે જેહવું, હું કહું જો, હરિ, હો અલ્હેતો. (મામેરું પદ: ૧૦)

જાગ કમળાપતિ! હજી સૂઈ કાં રહ્યો? સેજ રામાતણી આજ ભાવી?
વાર લાગે ઘણી, લાજ જાયે હણી, પછે શું, કૃષ્ણજી! કરશો આવી?

મેલ મમ નાથને, મ ભર તું બાથને, કાં રે, કમળા! તું ને લાજ ના’વે?
દાસ-ઉપહાસ થશે, લાજ તારી જશે, પછે તુંને વ્હાલાજી! કોણ ધ્યાશે?

ઉધડકી ઊઠિયો સેજથી શ્રીહરિ, ઊઠી કમળા રઘ્યાં હાથ જોડી :
‘ઉધડકી ઊઠિયા, કોણ બડભાગી આ ? સાર, પ્રભુ! તેનો કરોને દોડી.’ (હૂંડી પદ ૬)

૨. પ્રેમાનંદ (કુંવરબાઈનું મામેરું – આખ્યાનમાંથી)

વિશ્વાસ રાખો, દીકરી!’ કહી કરમાં લીધી તાળ રે;
કાગળ મૂક્યો છાબમાં, મહેતે સમર્યા શ્રીગોપાળ રે. કડવું ૧૧, કડી ૧૮

સેવકની લેજો સંભાળ, મોસાળું કરજો તત્કાળ.
વદને કીર્તન હાથે તાળ, નાત નાગરી બોલે આળ. કડવું ૧૨, કડી ૫

ધનવંત છે નાગરી નાત, તેમાં દુર્બળ મારી જાત;
જો ભૂખે દમાયે તેત્રીસ કોડ, તો કલ્પવૃક્ષને લાગે ખોડ. ૨૨

શોભા વૈષ્ણવની જો ગઈ, તો કળા તમારી ઝાંખી થઈ;
મુને સગાં પીડે છે એમ, તો તમને નિદ્રા આવે કેમ? ૨૩
શું સૂતો વૃંદાવન માંદ્ય? શું રાધાજી ચાંપે પાય?
લલિતા વિશાખા ચંદ્રાવલી, એ અનુપમ નારી તુજને મલી! ૨૬

હોયે લંપટને વહાલી સુંદરી, તે માટે ભક્તને ગયા વીસરી.
જાગ, જાગ, રે જાદવપતિ! સાંભળ સેવકની વીનતી. ૨૭

કબીરને તમે કરુણા કરી, સમર્યે દર્શન દીધાં, હરિ!
ભક્ત એક નામદેવ દરજી, તેનું પય તમે પીધું, હરજી ! ૨૮

ત્રિલોચનનું મહા દુખ હર્યું, સેવક થઈ તમો પાણી ભર્યું;
અભયદાન કોળીને દીધું, મીરાંબાઈનું વિષ જ પીધું. ૨૯

જેને બોલાવીએ પોતાનો કહી, તેને ત્રિકમજી! તજીએ નહીં;
ખીચડો જમાડવા આવ્યા, નાથ! હું માટે કીધા પંચ હાથ. ૩૩

હું મધરાતે તરસ્યો જાણી, ઝારી લેઈ પાયું પાણી;
મુને સાચો કીધો કોઠીવાલ, હૂંડી સ્વીકારી, શ્રીગોપાલ! ૩૪

તે રીતે મોસાળું કરો, ઠાલી છાબ સોનેયે ભરો;
જો નહિ આવો, સુંદરશ્યામ! તો છે નાગર સાથે કામ. ૩૫

નાગર સાથે કામ છે, સમજી લેજો વાત રે;
સુણી નરસૈયાની વીનતી, ઊઠી ધાયા વૈકુંઠનાથ રે. ૩૬

ઊઘડકી ઊઠિયો વેગે વૈકુંઠપતિ ‘ગરુડ ક્યાં, ગરુડ ક્યાં?’ વદત વાણી
‘ચાલ ચતુરા’ ચતુર્ભુજ ભણે, ભામિની, નેષ્ટ નાગરે મારી ગત જાણી’ કડવું ૧૩, કડી

શબ્દકથા

શબ્દોની ગંગોત્રી

હરિવલ્લભ ભાયાણી

મનુષ્યનો, સંસ્કૃતિનો, તેમ શબ્દનો પણ રસપ્રદ ઇતિહાસ હોય છે. પાછે પગલે જતાં, આજે વપરાતા શબ્દના મૂળ સુધી જઈ શકાય ને એના અર્થોનો એક વિશેષ સ્વાદ આપણને મળે ! આપણા એક ઉત્તમ ભાષા-વિજ્ઞાની સદ્. ભાયાણીસાહેબે એમના 'શબ્દકથા' નામના પુસ્તકમાં એવા અનેક શબ્દોના મૂળનો પ્રવાસ કરાવેલો છે - એમાંથી થોડાકનો અહીં આ-સ્વાદ કરીએ. વધુ રસિકોએ પુસ્તક પણ જોવું. - સંપાદક

અઠવાડિયું

જૂની ગુજરાતીમાં 'માસ' માટે 'મસવાડા' શબ્દ પ્રચારમાં હતો. શામળની 'રુસ્તમનો સલોકો' નામક રચનામાં આવે છે: 'શહેરમાં વીતા મસવાડા સોલ.' એ પહેલાંના સાહિત્યમાં પણ 'માહમસવાડઈ' (એટલે 'માહ માસે') એવો પ્રયોગ મળે છે. હિંદી 'મસવારા' (= પ્રસૂતાનું મહિનાનું નહાણ) આ સાથે સરખાવી શકાય.

જેમ 'માસ' પરથી 'મસવાડા,' એમ 'પક્ષ' 'પક્ષ' ઉપરથી 'પખવાડા.' હિંદીમાં 'પખવાડા, પખવારા' ને ગુજરાતીમાં 'પખવાડિયું.' જૂની ગુજરાતીમાં 'પખવાડઉં' મળે છે. આ સાથે મરાઠી 'પંધરવડા' પણ સરખાવવા જેવું.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે માસનો ગાળો તે 'મસવાડું,' પક્ષનો ગાળો તે 'પખવાડિયું' ને આઠ દિવસનો ગાળો તે 'અઠવાડિયું.' મરાઠીમાં 'અઠવાડા, આઠવડા છે,' ને હિંદીમાં છે 'અઠવારા.'

આમ ‘અઠવાડિયું’ શબ્દને ‘વાર’ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. સાતને બદલે આઠ દિવસનો ગાળો ‘આઠે વાર અલ્લાના’ એ કહેવતમાં તથા ‘આઠે દહાડે એક વાર’ એ પ્રયોગમાં પણ આવે છે. કવિ ભાલણના એક પદમાં ‘આઠ વાર આ ભણીએ, મહાદુઃખ પાપ હણીએ’, તથા ‘આઠ વાર ગાશે તે નિત ગંગામાં નાશે’ એમ આઠ વારનો જ ઉલ્લેખ છે. સોમ કે રવિને ફરી વાર ગણીને આઠ વારનું સપ્તાહ મનાયું હોય [એમ પણ બને.]

ચક્રમ – સાઈકલ

અંબોડામાં નાખવાનો ‘ચાક’; બોલ્ટ સાથે વપરાતી ‘ચાકી’; લોટ પીસવાની ‘ચક્કી’ કે પવનથી ફરતી ‘પવનચક્કી’; ચરર ચરર ચાલતું ‘ચગડોળ’; રોટલી વણવાનો ‘ચકલો’; બેસવાનો ‘ચાકળો’ : કુંભારનો ‘ચાકડો’; ફરતું ‘ચક્કર’; ખૂબ ઊંચેથી નીચે જોતાં આવતી ‘ચકરી’; બાળકની ‘ચકરડી’; અણધાર્યો ફૂટી નીકળતો કોઈ ‘ચક્રમ’; ને માથા ઉપર ઊડતી સમડીનો ‘ચકરાવો’ – આ બધો વંશવિસ્તાર મૂળ તો સંસ્કૃત ‘ચક્ર’ ને પ્રાકૃત ‘ચક્ક’નો.

સંસ્કૃત ‘ચક્ર’ અને અંગ્રેજી ‘સાઈકલ’ તથા ‘હ્વીલ’(wheel) મૂળ તો એક જ શબ્દ હતા. મૂળ એક જ શબ્દનાં, કાળક્રમે ઉચ્ચારણ બદલાતાં થયેલાં તે ત્રણ જુદાં જુદાં રૂપ છે. અંગ્રેજી ‘બાઈસિકલ’નું ટૂંકું ‘સાઈકલ’ ગ્રીક ‘કુક્લોસ’ ઉપરથી આવેલું છે. અંગ્રેજી, ગ્રીક અને સંસ્કૃતની ‘માતા’ જેવી મૂળ ભાષાનો એક જ શબ્દ સંસ્કૃતમાં ‘ચક્ર’ ગ્રીકમાં ‘કુક્લોસ’ અને અંગ્રેજીમાં ક્રમેક્રમે કરીને ‘હ્વીલ’ એમ ઉચ્ચારાતો થઈ ગયો. વળી બીજા જ અર્થમાં એ ગ્રીક શબ્દ ફરી ‘સાઈકલ’ રૂપે અંગ્રેજીમાં પ્રચલિત થયો, ને ત્યાંથી ઉપાડીને આપણે પણ વાપરીએ છીએ.

‘બાઈસિકલ’ માટે ‘દુચાકી’ શબ્દ ઘડનારને કદાચ ગંધ નહીં હોય કે એ જુદાઈ માત્ર વેશની છે, નીચે રહેલી મૂળ વ્યક્તિ એક જ છે.

દામ – દમડી

‘દામ’ એટલે ‘પૈસા, નાણું.’ ‘દામ કરે કામ’ એ જાણીતી કહેવત છે. રમૂજમાં નાણાંને ‘દામજીભાઈ’ પણ કહે છે—અંગ્રેજીમાં ‘એમ-વિટામિન (મની)’ કહે છે તેમ. તે જ પ્રમાણે ‘ચમડી તૂટે પણ દમડી ન છૂટે’ જેવી કહેવતો ને પ્રયોગમાં સાવ ઓછી કિંમતના નાણા તરીકે ‘દમડી’ શબ્દ વપરાય છે. શબ્દકોશ ‘દમડી’નો અર્થ ‘પૈસાનો ચોથો ભાગ’ એવો આપે છે; અને ‘પાઈ’ને પણ કેટલેક સ્થળે ‘દમડી’ કહેતા.

આ ‘દામ’ અને ‘દમડી’ આજકાલનાં નથી. શેરશાહ અને અકબરના સમયમાં ‘દામ’ તાંબાનો સિક્કો હતો. ‘દામ’નો ચોથો ભાગ ‘દમડો’ને આઠમો ભાગ ‘દમડી’ કહેવાતો. પણ ‘દામ’નું એથીયે જૂનું રૂપ તો છે ‘દ્રમ્મ.’ એ ‘દ્રમ્મ’ નામના રૂપાના સિક્કા નવમીથી લઈને તેરમી શતાબ્દી સુધી ઉત્તર ભારતમાં વપરાશમાં હતા. ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ સોલંકી અને વીસળદેવ વાઘેલાના સિક્કાઓ ‘ભીમપ્રી દ્રમ્મ’ અને ‘વીસલપ્રી દ્રમ્મ’ કહેવાતા.

‘દામ’નો ઇતિહાસ આથી પણ હજી આગળ જાય છે. ‘દામ’નું મૂળ ‘દ્રમ્મ’ ખરું; પણ ‘દ્રમ્મ’ મૂળે સંસ્કૃતનો શબ્દ નથી. એ આપણે પરભાષામાંથી ઉઠાવ્યો છે. આપણે અપનાવેલી પરદેશી ચલણપદ્ધતિની સાથે તે આવેલો. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોના એક રૂપાના સિક્કાનું નામ ‘દ્રમ્મ’ drachma હતું. આ ગ્રીક ‘દ્રમ્મ’ પ્રાચીન ઈરાનમાં સાસાની યુગ સુધી પ્રચારમાં હતો. સાસાની પ્રભાવ નીચે આવેલી કેટલીક જાતિઓ ભારતમાં આવી ને સાથે ‘દ્રમ્મ’ કે ‘દ્રમ્મ’ નું ચલણ પણ લેતી આવી.

ઇજિપ્ત અને ઈરાનના ચાંદીના સિક્કાનું નામ ‘દિરમ’ કે ‘દિર્હમ’ પણ ગ્રીક ‘દ્રમ્મ’ સાથે સંકળાયેલું છે.

આમ આપણા ઘરના જ લાગતા ‘દામ’ ને ‘દમડી’ આપણને બે હજાર વરસથીયે વધારે જૂના સમયના ગ્રીક લોકો સાથે સાંકળી દે છે.

પાનેતર – નેત્ર

લગ્નવેળા – વિવાહવેળા કન્યાને પહેરાવાતા શ્વેત રેશમી વસ્ત્ર લેખે ‘પાનેતર’ સાથે મંગળમધુર સંસ્કાર સંકળાયેલા છે. વિવાહમાં આવું પાનેતર પહેરવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં કાંઈ નહીં તો અગિયારમી-બારમી શતાબ્દીથી તો હતો જ, એ હકીકત આપણે હેમચન્દ્રના ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’માં એક સ્થળે આવતા વિવાહવર્ણન ઉપરથી કહી શકીએ છીએ. ત્યાં કન્યાને ‘પારિણેત્ર’ વસ્ત્ર પહેરાવીને તૈયાર કર્યાનું કહ્યું છે. આ ‘પારિણેત્ર’ એ જ ‘પાનેતર’નું મૂળ રૂપ.

‘પારિણેત્ર’માં ‘નેત્ર’ શબ્દ રહેલો છે. આ ‘નેત્ર’ એટલે ઝીણું, મુલાયમ, રેશમી વસ્ત્ર. મહારાજ હર્ષવર્ધને ‘નેત્ર’નું ધોતિયું પહેર્યું હોવાનો ‘હર્ષચરિત્ર’માં બાણભટ્ટે નિર્દેશ કર્યો છે. આશરે ૧૩મી શતાબ્દીના અપભ્રંશ કાવ્ય ‘સંદેશરાસક’માં નાયિકાને ‘નેત્ર’ની ચોળી પહેરેલી વર્ણવી છે. મધ્યકાલીન વસ્ત્રવર્ણનોમાં ‘નેત્રાંબર’ અને ‘નીલઉં નેત્ર’ એટલે કે ‘લીલા રંગનું નેત્ર’ ઊંચી જાતનાં વસ્ત્રોમાં ગણાવ્યાં છે. ‘પારિણેત્ર’ કે ‘પાનેતર’ આ નેત્રનો જ ખાસ પ્રકાર હોવાનું સમજાય છે.

‘પારી’ કે ‘પારડી’ પ્રાકૃતમાં ઓઢણા માટે વપરાતો. એટલે ઝીણા, મુલાયમ રેશમી વસ્ત્રનું ઓઢણું તે ‘પારિણેત્ર, પારનેતર, પાનેતર.’

[‘શબ્દકથા,’ ૧૯૬૩, ફરી ૨૦૦૩]

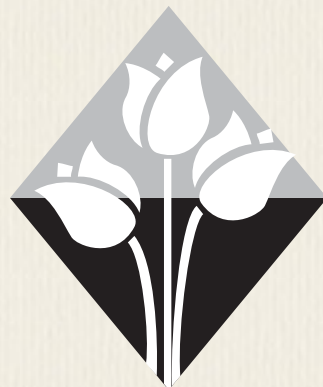

Photo artist: Caras Ionut

ગુજરાતી સામાયિકો

પરિચય

સામયિકો : ગુજરાતી ભાષામાં—

અત્યારે, હાલ, ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય વિશેનાં, ને કેટલાંક વિચારપત્રો મળીને ૩૦ ઉપરાંત સામયિકો ચાલે છે. – અને હા, એ બધાં જ ચાલે છે ! કેટલાંક સરખું ચાલે છે, કેટલાંક ધક્કો મારીએ ત્યારે ચાલે છે, કેટલાંક વળી બિલકુલ નિરાંતે ચાલે છે — નિયમિત રીતે મોડી પડતી લાંબા અંતરની ભારતીય ટ્રેનોની જેમ. (પહેલાંના જમાનામાં એને બાપુની ગાડી કહેતા— બાપુ એટલે તંત્રી !); કેટલાંક સામયિકો સંસ્થાઓના છત્ર નીચે ચાલે છે, કેટલાંક વગર છત્રીએ તડકો-વરસાદ ખમી લે છે; કેટલાંક ગ્રાહકો-દાતાઓ દ્વારા સમૃદ્ધ થઈને પછી જ ડગલું માંડે છે ; કેટલાંકને ખોટ ખાવાની ટેવ પડી ગઈ છે!

પરંતુ નાનું-મોટું, સારું-ઠીકાઠીક દરેક સામયિક છોગેદાર ને છટાદાર છે — પોતાની આગવી વિલક્ષણ મુદ્રા ધરાવે છે. તમે એને ૯૧ માર્ક્સ આપો કે ૧૯, who cares! – એ પોતાનામાં મસ્ત છે, સંસ્કૃતપ્રચુર રીતે કહેવું હોય તો નિજમાં નિમગ્ન છે (એટલે કે, ગમે ત્યારે ડૂબવાની શક્યતા છતાં તરવાની તાલાવેલીવાળાં છે!)

આટલાં બધાં સામયિકો – એમને લેખકો મળી રહે છે? હા, મળી રહે છે; કારણ કે ગુજરાત લેખકે સુખી છે! અને વાચકો ? આ બધું વાંચનારા પણ છે ખરા ? હશે જ વળી, એ સૌ ચાલે છે એટલે. સામગ્રી કરતાં શ્રદ્ધા હંમેશાં વધુ બળવાન હોય છે, સામયિકોની બાબતમાં.

ટપાલી સામયિક નાખી જાય ઘેર, એના ‘ટપ’ અવાજથી ગ્રાહક વાચક રોમાંચિત થાય છે, ને રેપર ખોલીને તે પહેલાં તો એની સુગંધ લે છે. પણ, કાનમાં કહું ?— કોઈ કોઈ સામયિક ગ્રાહકને ઘરે પહોંચ્યા પછીય રેપરમાંથી બહાર નીકળતાં નથી – અકબંધ રહે છે. જેનું જેવું નસીબ.

પરંતુ, આવું બધું તો હોય. તેમ છતાં સામયિક એટલે સામયિક – નવું, તાજું, આજનું, અબઘડીનું, – ઓવન ફ્રેશ! પહેલા પહેલા પ્યાર જેવું. ‘પ્રથમ પ્રેમ એટલે સામયિક; પછી લગ્નગ્રંથિ એટલે ગ્રંથ, પુસ્તક’— એવું કોઈ મહાન ચિંતક ન કહી ગયા હોય તો પણ એ સાચું છે.

*

તો આવો, આ બધાં સામયિકોનો પરિચય મેળવીએ.— સાદોસીધો પરિચય, ટીકા-ટિપ્પણ વગરનો. તમને જરૂર કામ આવશે. આમાંનાં થોડાંક તમારે ઘરે આવતાં થાય એવું કરજો. તો કિશોર વ્યાસનો ચીવટભર્યો પરિશ્રમ સાર્થક થશે.

ડૉ. કિશોર વ્યાસ ગુજરાતી સાહિત્ય-સામયિકોના ચિકિત્સક તબીબ છે.

— સંપાદક

શિવ
ક્રિષ્ણ
ગ્રંથ
વિશ્વકોશ
ઝીમુદી
માનસી
સંસ્કૃતિ
પ્રસ્થાન
દ્વિગદ
ગુજરાત
સાયુજ્ય
દુષ્ટિ
અભિવ્યક્તિ
ગેહલ
ડાંડિયો
મંજા
બી સ મી સ હી
બાપોડ
ઉડાપોડ

પરજ
ત્રૈભાશિષ
ગદ્યપર્વ
એતદ્
॥ વિ ॥
તાદર્શ
દ્વિગદ
ઉદ્દેશ
ગ્વળીત
સમર્પણ
કંકાવટી

બુદ્ધિપ્રકાશ
કવિલોક
કવિતા
પ્રત્યક્ષ

અખંડ આનંદ

અર્થાત

એતદ્

કલાવિમર્શ

કવિતા

કવિલોક

કુમાર

ગઝલવિશ્વ

ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ

જલારામદીપ

તથાપિ

તાદર્થ્ય

દલિતચેતના

ધબક

નવનીતસમર્પણ

નાટક

નિરીક્ષક

પરબ

પરિવેશ

પ્રત્યક્ષ

ફાર્બસસભા ત્રૈમાસિક

બુદ્ધિપ્રકાશ

ભૂમિપુત્ર

મોનોઈમેજ

રીતિ

વિ - વિદ્યાનગર

વિવિધાસંચાર

શબ્દસર

શબ્દસૃષ્ટિ

સન્ધિ

સમીપે

સાહચર્ય

હયાતી

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકો અને કેટલાંક વિચારપત્રો : સંપર્ક અને પરિચય

કિશોર વ્યાસ

[ગયા અંકથી આગળ]

નાટક (ત્રૈમાસિક) : સંપાદક : હસમુખ બારાડી

બુરૂટી ટ્રસ્ટ, થિએટર મીડિયા સેન્ટર, ન્યૂ રાણીપ, જીએસટી-ચેનપુર રોડ, પો. દિગ્વિજયનગર, અમદાવાદ, ૩૮૨૪૭૦

ફોન : ૦૭૯-૨૯૨૯૮૪૦૪ e-mail : theatremediacycenter@yahoo.com

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩૦૦,

કેવળ નાટ્યસ્વરૂપને કેન્દ્રમાં રાખતું ત્રૈમાસિક. નાટ્યકૃતિઓ પ્રકાશિત કરવા ઉપરાંત ભજવાતાં નાટકોની ચર્ચા આ સામયિકમાં થતી રહે છે. નાટ્યદિગ્દર્શકો, અભિનેતાઓ અને લેખકોનાં ચરિત્રો, મુલાકાતો અને સંસ્મરણોને પણ એ સમાવે છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં પ્રયોગશીલ નાટકોની ચર્ચા ઉપરાંત રંગભૂમિના ખ્યાત સર્જકો- નિર્માતાઓ અંગે વિશેષ અંકો પણ એ પ્રગટ કરે છે.

પરબ (માસિક)-તંત્રી : યોગેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ માર્ગ, નદી કિનારે, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : ૦૭૯ -૨૬૫૮૭૯૪૭ e-mail : gspamd@vsnl.net

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૫૦.

જાણીતી સાહિત્યસંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર રૂપે પ્રગટ થતું આ સામયિક સાહિત્યનાં તમામ સ્વરૂપો તેમજ લેખો, અભ્યાસો, ચર્ચા-વિચાર અહીં પ્રગટ કરે છે. પરિષદની પ્રવૃત્તિઓની દર માસે નોંધ આપવામાં આવે છે. પરબે ઘણા વિશેષાંકો પણ કર્યા છે. સાહિત્યિક સામયિક લેખે એ ૧૯૬૦થી શરૂ થયું હતું.

પરિવેશ (ત્રૈમાસિક)-સંપાદકો : વિનુ બામણિયા, રાજેશ વણકર, સતીશ પ્રિયદર્શી

શીતલ એસ. ચૌહાણ, c/o વિનુ બામણિયા, એ-૪, ગુજરાત હાઉસીંગ બોર્ડ. આર.ટી.ઓ.રોડ, ફોરેસ્ટ ઓફિસ પાસે, ગોધરા ૩૮૯ ૦૦૧. ફોન : ૯૭૨૭૪ ૫૦૭૫૪

વાર્ષિક લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦

વાર્તા, નિબંધ, કવિતા, કેફિયત, કૃતિચર્ચા, અભ્યાસ લેખો પ્રકાશિત કરતું આ સામયિક બે વર્ષથી શરૂ થયું છે. કાવ્ય અને કવિતા વિશેના, વાર્તાઓ અને નવલકથાવિષયક વિવેચન ઉપરાંત લોકસાહિત્યના અભ્યાસો પણ એ આપે છે.

પ્રત્યક્ષ : (ત્રૈમાસિક) – સંપાદક : રમણ સોની

૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા – ૩૯૦ ૦૧૫

ફોન : ૦૨૬૫ ૨૩૫૭૧૮૭ e-mail : ramansoni૪૬@gmail.com

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩૫૦

૨૨ વર્ષોથી ચાલતા પ્રત્યક્ષમાં પુસ્તક-પરિચયથી માંડીને આસ્વાદ, ગ્રંથસમીક્ષા, અવલોકન જુદી જુદી પેઢીના અભ્યાસીઓ દ્વારા થાય છે. પ્રવર્તમાન સાહિત્યપ્રવાહો, સર્જકો વગેરેની ચર્ચા-વિચારણા કરતા સંપાદકીય લેખો મહત્વના હોય છે. ગુજરાતી ભાષાનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થતા લેખોની સૂચિ, અગાઉના નોંધપાત્ર ગ્રંથો વિશેના અગત્યના અભ્યાસો, અન્યભાષી અને વિદેશી કૃતિઓના પરિચયો તથા ‘સાહિત્યકૃતિ પરથી ફિલ્મ’ની ચર્ચા કરતા લેખો – એવા એના વિશેષ વિભાગો છે.

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક (ત્રૈમાસિક) – સંપાદક : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, કીર્તન કેન્દ્રને ત્રીજે માળે, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, જુહુ મુંબઈ – ૪૦૦ ૦૪૯

ફોન : ૦૯૨૨ ૮૧૮૭૪૩૬ email : sitanshuy@yahoo.com

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩૦૦

૧૯૩૬થી શરૂ થયેલા આ સામયિકને વિવિધ સંપાદકોની સેવા પ્રાપ્ત થઈ છે. સદ્. મંજુ ઝવેરીના લાંબા સંપાદનગાળા દરમ્યાન એ ખૂબ નિયમિત અને જાણીતું બન્યું. મધ્યકાલીન સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્યથી લઈને આજના સાહિત્ય વિશેના અભ્યાસલેખો, વિવેચનો અને સંશોધનો એમાં પ્રગટ થાય છે. એકવાર, ઉત્તમ કલા-ફિલ્મ-સર્જકો-દિગ્દર્શકોના સુદીર્ઘ રસપ્રદ ઈન્ટરવ્યૂ પણ પ્રગટ કરતું ‘ત્રૈમાસિક’ હાલ કોઈ એક વિષય(થીમ)કેન્દ્રી અંકોની વિશેષતા ધરાવે છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ: (માસિક) સંપાદક- મધુસૂદન પારેખ તથા રમેશ શાહ

ગુજરાત વિદ્યાસભા, શેઠ ભો. જે વિદ્યાભવન, એચ.કે કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ – ૩૮૦ ૦૦૯.

ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮૨૦૦૮૮

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૦૦

સાહિત્યકૃતિઓ, તેની ચર્ચા-વિચારણા તેમજ રાજકીય, સમાજિક, આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતું આ માસિક ૧૮૫૦ આસપાસ શરૂ થયેલું આપણું જૂનામાં જૂનું સામયિક છે. સર્વ સ્વરૂપોની કૃતિઓને સમાવતા આ સામયિકમાં સાંપ્રત સાહિત્યની તેમ રાજકારણીય અને સામાજિક વિચારનોંધો પણ પ્રગટ થાય છે.

મોનોઈમેજ (અનિયતકાલીન) – સંપાદક : મધુ કોઠારી

ફીલિંગ, ૩, તિરુપત્તિનગર, ચૈયારોડ, રાજકોટ – ૩૬૦ ૦૦૭. મોબાઈલ : ૯૭૧૨૪૧૫૨૦૪

લવાજમ : રૂ. ૧૫૦

આ સામયિક મોનો-ઈમેજ સ્વરૂપની કાવ્યરચનાઓની સાથે કવિઓની મુલાકાતો, કાવ્યસંગ્રહોની સમીક્ષાઓ આપે છે. કોઈ એક જ કવિના કાવ્યવિશેષોને પણ એ પ્રગટ કરે છે.

રીતિ (ત્રૈમાસિક) – સંપાદક : પ્રભુ ચૌધરી, એ.એ. શેખ

ક્રિષ્ના બંગલો, શિવમ સોસાયટી, ધરમપુર રોડ, રાણી ફળિયા, વાંસદા – ૩૮૬ ૫૮૦ (જિ. નવસારી)

મોબાઇલ : ૯૪૨૭૧ ૮૬૪૮૬

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩૦૦

લોકસાહિત્ય, લોકકળા, લોકવિદ્યા, લોકસંસ્કૃતિ, લોકપરંપરાની ચર્ચાઓ એમાં ઝિલાતી રહી છે. આ ત્રૈમાસિકમાં લોકસાહિત્યનાં તમામ સર્જનાત્મક સ્વરૂપો અને એ અંગેના અભ્યાસો પ્રગટ થાય છે.

વિવિધાસંચાર (ત્રૈમાસિક) – સંપાદક : પુંડલિક પુવાર

‘ભગીરથ બંગલો, ઈ-૪૭, પરમેશ્વર પાર્ક સોસાયટી, નિઝામપુરા, વડોદરા – ૩૯૦ ૦૨૪

મોબાઇલ : ૯૪૨૬૫ ૦૩૪૫૮ . e-mail : vividhasanchar20@yahoo.in

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦

છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ચાલતું કેવળ વિવેચનનું સામયિક. આ સામયિકમાં અભ્યાસલેખો, સંશોધનો, આસ્વાદ અને સાહિત્ય સ્વરૂપો વિશેના અભ્યાસ પ્રગટ થાય છે.

શબ્દસર (માસિક) – તંત્રી : કિશોરસિંહ સોલંકી

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, સેક્ટર –૮, ગાંધીનગર – ૩૮૨ ૦૦૮.

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૩૨૩૬૧. e-mail : shabdasar@gmail.com

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦

કાવ્ય, કથાસાહિત્ય, વિવેચન-અભ્યાસ, આસ્વાદ વગેરે પ્રગટ કરતું આ સામયિક છેલ્લાં તેર વર્ષથી ચાલે છે. ગયા વર્ષથી એના સંપાદનમાં ઋચા બ્રહ્મભટ્ટ, અજય રાવલ અને નિસર્ગ આહિર જેવા નવા અભ્યાસીઓ જોડાયા છે. કેવળ સાહિત્યકળાને બદલે એમાં હવે સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર જેવી કળાસામગ્રી પણ પ્રકાશિત થાય છે.

શબ્દસૃષ્ટિ (માસિક) – તંત્રી : હર્ષદ ત્રિવેદી

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ગુલાબ ઉદ્યાનની સામે ગાંધીનગર, ૩૮૨૦૧૭

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૫૬ ૭૯૭/૯૮. e-mail : shabdusrushti@gmail.com

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૦૦

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું આ મુખપત્ર સર્વલક્ષી સ્વરૂપોની કૃતિઓ પ્રગટ કરે છે. દરમાસે કોઈ કવિને પસંદ કરીને પાછલા પૃષ્ઠ પર તસવીર સાથે કવિની રચનાને હસ્તાક્ષરમાં મૂકવામાં આવે છે. અંદરના ભાગે પણ તે કવિની અન્ય રચનાઓ પ્રકાશિત થાય છે. સાહિત્યવૃત્ત જેવા વિભાગમાં સાહિત્યક્ષેત્રે બનેલી ઘટનાઓનું નિવેદન થાય છે. શબ્દસૃષ્ટિ દરવર્ષે સાહિત્યનો કોઈ વિષય લઈ દળદાર દીવાળી વિશેષાંક પ્રગટ કરે છે.

સન્ધિ (ત્રૈમાસિક) : સંપાદકો : બાબુ સુથાર, મીના શાહ

ગૌતમ શાહ, ૨૫, માણેકબાગ સોસાયટી, નહેરુ નગર આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

ફોન ૦૭૯-૨૬ ૭૫૩૩૨૨, e-mail ; basuthar@gmail.com

વાર્ષિક લવાજમ ; રૂ. ૨૫૦

અમેરિકાથી પ્રગટ થતું ડાયસ્પોરિક સામયિક. ૭ વર્ષથી ચાલતું સન્ધિ સર્જન-વિવેચનની વિવિધ કૃતિઓ ઉપરાંત અનૂદિત કૃતિઓ પણ પ્રગટ કરે છે. એમાં નવી સાહિત્ય-પરંપરાઓનો પરિચય અને ઊંડાપોહ પણ ધ્યાન ખેંચે છે.

સમીપે (ત્રૈમાસિક) – સંપાદકો : શિરીષ પંચાલ, જયદેવ શુક્લ, બકુલ ટેલર

જયદેવ શુક્લ, જશોદાનગર, જીન પાછળ, કોલેજ માર્ગ, સાવલી, જિ. વડોદરા, ૩૯૧૭૭૦

ફોન : ૦૨૬ ૬૭-૨૨૨૨૮૩. e-mail : samvadprakashan@yahoo.co.in

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩૦૦

છેલ્લાં છ વર્ષથી ચાલતા સમીપેમાં, સાહિત્ય અને અન્ય કળાઓની સર્જન-વિવેચનની કૃતિઓ ઉપરાંત અનુવાદો તથા વિવિધ કળાઓના સર્જકોની મુલાકાતો પણ પ્રગટ થાય છે. વાત આપણા સૌનીમાં સંપાદક વ્યાપક સ્તરે સાહિત્ય અને જીવનચર્યાઓની નોંધ લે છે.

સાહચર્ય (વાર્ષિક) : તંત્રી ભરત નાયક

ડેમી પૃ.૨૪૦, મૂલ્ય રૂ. ૩૦૦

સી-૭૦૩, વીણા સરગમ, મહાવીરનગર, કાંદીવલી (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૬૭

ફોન ૦૨૨-૬ ૬ ૭૯૧૩૪૧. e-mail : bh-naik@yahoo.co.in

વર્ષોથી ચાલતી 'સાહચર્ય વાર્તા શિબિર' પ્રવૃત્તિના ભાગ રૂપે ૨૦૧૩ થી શરૂ કરાયેલાં આ સામયિકમાં વાર્તાઓ ઉપરાંત કાવ્યો, ગદ્ય, લેખો, મુલાકાતો પ્રગટ થયાં છે. એનો તંત્રીલેખ પણ રસપ્રદ છે.

હયાતી (ત્રૈમાસિક) – તંત્રી : હરીશ મંગલમ્

ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, 'પ્રકંપ'૭, દુર્ગાકૃપા સોસાયટી, કીર્તિધામ તીર્થ પાસે, ચાંદખેડા – ૩૮૨ ૪૨૪

(અમદાવાદ) ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૯૭૫૮૨, ૯૮૨૪૨૪૫૮૨૮

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૦૦

દોઢ દાયકાથી દલિત સાહિત્યકારોની રચનાઓને પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ કરતું આ ત્રૈમાસિક સર્વ સાહિત્યસ્વરૂપોને સમાવે છે. દલિત સાહિત્ય વિશેના ઘણા વિશેષાંકો આ સામયિકે આપ્યા છે. ઉપરાંત દલિત સર્જકોનાં સંસ્મરણો, આત્મકથાના અંશો, મહત્વના દલિત સાહિત્ય વિશેના ગ્રંથોની સમીક્ષાઓ પ્રગટ કરવાનું એનું લક્ષ્ય રહ્યું છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લ (૧૨, ઓક્ટોબર ૧૯૪૨) અમદાવાદ
કવિ
કોમલ રિષભ (૧૯૭૦), ગઝલસંહિતા (૨૦૦૫)
ફોન : ૦૭૯ ૨૬ ૮૬ ૧૭૬૪

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી (૧૪, જુલાઈ ૧૯૩૭) ગાંધીનગર
લેખક-વિચારક
ઝેર તો પીધાંછે જાણી જાણી(નાટ્યરૂપાંતર, ૧૯૬૪),
વેવિશાળ (નાટ્યરૂપાંતર, ૧૯૮૮)
ફોન : ૯૮૨૫૯૯૦૮૨૩

રન્નાદે શાહ (૪, જૂન ૧૯૫૨) અમદાવાદ
નવલકાર, અનુવાદક, વિવેચક
ખંડિતા (નવલકથા, ૧૯૮૭),
રમ્ય અને ભવ્ય : નરસિંહ મહેતા (સંશોધન, ૨૦૦૧)
ફોન : ૦૭૯ ૨૬ ૭૫૩૩૨૨

બહેરામગોર દસ્તૂર/બીએન દસ્તૂર (૨૭, જુલાઈ ૧૯૩૩) અમદાવાદ
હાસ્યનિબંધ-લેખક
ચિરાગ અને ચિનગારી (નિબંધ, ૧૯૯૪),
બેરામજી બાવાનું થોરામાં ઘનું (હાસ્ય, ૨૦૦૬)
ફોન : ૯૮૨૪૦૪૯૩૬

સંજય ભાવે (૭, જૂન ૧૯૫૬) અમદાવાદ
અનુવાદક, નિબંધલેખક
ઉપરા (અનુવાદ, ૨૦૦૩), પુ.લ.દેશપાંડે (ચરિત્ર, ૨૦૦૪)
ફોન : ૯૮૭૯૭૩૧૫૫૧
sanjaysbhave@yahoo.com

રઘુવીર ચૌધરી (૫, ડિસેમ્બર ૧૯૩૮) અમદાવાદ
નવલકાર, કવિ, ચરિત્રકાર, નાટ્યકાર
અમૃતા (નવલ, ૧૯૬૫), તમસા (કવિતા, ૧૯૬૮),
સિકંદર સાની (નાટક, ૧૯૭૯)
ફોન : ૦૭૯ ૨૬ ૩૦૩૧૩૨
srchaudhary@gmail.com

કિશોર વ્યાસ (૩, નવે. ૧૯૬૬) : કાલોલ
વિવેચક, સંશોધક
સંવિવાદનાં તેજવલયો (સામયિક-સંશોધન, ૨૦૦૦),
વિકલ્પ (વિવેચન, ૨૦૦૮)
ફોન : ૦૯૯૨૪૭ ૩૫૧૧૧
vvaskishore3@gmail.com

આ અંકના

લેખકોનો પરિચય

(એમનાં મુખ્ય પુસ્તકોના ઉલ્લેખ સાથે)

અનુકથન

સુષ સાહિત્યરસિક અને વિચારપ્રેમી મિત્રો, . . .

તો આ ત્રીજું 'સંચયન'. આપણા સહિયારા સૌન્દર્યપ્રવાસનો આ ત્રીજો પડાવ. પ્રવાસ તો હજી હમણાં આરંભાયો છે. આપણા સૂત્રધાર સંપાદક હજી ઘણાં નવાં નવાં સાહિત્યિક સ્થળોએ લઈ જશે. આ યાત્રામાં અમદાવાદના રોહિત શાહે 'સંચયન'ના બંને અંકો માણ્યા પછી લખ્યું છે કે: "ગુજરાતી વાચકોને કશુંક ઉત્તમ આપવાની તમારી નિષ્ઠા અને ચીવટ છલોછલ જોવા મળે છે. મને લાગે છે કે સામાન્ય લોકોને સારા વાચકો બનાવવા હોય તો આવાં સામયિકો તૈયાર કરવાં જ પડશે. તમારી આ સેવાને પણ ગુજરાતી વાચકો અને વિવેચકો અવશ્ય બિરદાવશે." વિવેચકોને, સાહિત્યકારોને અને ગુજરાતી સાહિત્ય-સામયિકોને ભલે બિરદાવવામાં વાર લાગે પણ સાહિત્યરસિકોના પ્રતિભાવોનો પ્રવાહ હકારાત્મક છે. રોહિતભાઈની 'સંચયન'નો પરિચય આપતી 'મિડ ડે' માંની એક કોલમ વાંચીને બે દિવસમાં 200 નવા વાચકોએ ઈ-મેલ કરીને આ અંકો મેળવની જિજ્ઞાસા બતાવી છે. આમ આપણી યાત્રામાં નવાં પ્રવાસીઓ જોડાતાં જાય છે.

ગુજરાતી પુસ્તકોને તથા ગુજરાતી ભાષાને અને તેના વપરાશને ઝડપથી કોમ્પ્યુટર ઉપર લાવવા માટે 'એકત્ર' પ્રતિબદ્ધ થયું છે. ગુજરાતી ભાષાને કોમ્પ્યુટર ઉપર લાવવા માટેનાં જરૂરી ઉપકરણો તૈયાર કરવાનું કામ પણ 'એકત્ર'એ ઉપાડ્યું છે. પુસ્તકોને ઈબુકમાં ફેરવવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષાનો એક સારો યુનિકોડ ફોન્ટ પણ તૈયાર થવામાં છે. દર બે મહિને સાંપ્રત સાહિત્ય-સામયિકોમાંથી તેમજ ગ્રંથોમાંથી ઉત્તમ અને રસપ્રદ કૃતિઓનું ચયન કરતું આ 'સંચયન' ઈ-સામયિક પણ શરૂ થયું છે. ગુજરાતી લિપિમાં હવે જ્યારે ટાઈપ કરવાનું સરળ બન્યું છે ત્યારે ગુજરાતી ભાષાનો સ્પેલ-ચેકર પણ અનિવાર્ય થઈ પડ્યો છે. આપણા જાણીતા સાર્થ જોડણીકોશ આધારિત જોડણીના નિયમો મુજબનો ગુજરાતી સ્પેલ-ચેકર હોય તો કોમ્પ્યુટર ઉપર ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ સરળ અને અધિકૃત બને. આ કામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાતી વિકિપીડિયા અને 'એકત્ર'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે હાલમાં જ શરૂ થયું છે.

કેટલાક વાચકોએ 'સંચયન'ના મુદ્રિત અંકો માટે પણ ઈચ્છા બતાવી છે. એ થઈ તો શકે, પણ આ ચતુરંગી (4 color) મુદ્રણ મોંઘું પડે - ઓછામાં ઓછા 300 મિત્રો એ ખરીદવા તૈયાર થાય તો જ એને મુદ્રિત સ્વરૂપમાં મૂકવાનો વિચાર થઈ શકે. તમારાં મંતવ્યો જાણવા મળે તો પછી, એ સંખ્યાને આધારે, એની કિંમત નક્કી થઈ શકે.

- અતુલ રાવલ

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જ્ઞાણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જ્ઞાણી કરવાનો અધિકાર નથી”. Definitive dictionary was the last foundation stone of modern Gujarati language whose beginning can be traced with Narmad and Dalapatram in mid nineteenth century. Only a few select languages including Gujarati rode the technology wave of printing press that was introduced in the nineteenth century. Today, Gujarati along with only two-dozen other languages that leveraged printing press technology are the official languages of India. All those languages that could not make this transition are extinct or on “endangered species” list.

Now in the twenty first century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital or eBook. Any language that will not make this transition will be extinct or on endangered species list by 2050 and its literature confined to annals of history and university research.

Conversely, languages surviving the digital revolution will explode in usage. Access to literature will be ubiquitous. Every electronic device – from mobile phones to cars will hold literature in digital form. And every person will have unhindered access to it.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar very successful effort, Project Gutenberg created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available on the eBook readers at no charge. Once Gujarati books are truly digitized, they will be immediately available on eBook readers including Kindle, iPad, Android tablets, Aakash and smart phones. On the web, they will be fully searchable by Google search engine.

First Year's Goals & Tasks

In the first year of operation, we will focus on two tasks

1. Supply technology. Provide robust and open source software tools to convert existing content into true e-Book formats.
2. Build organization. Establish relationship with i) authors ii) publishers and iii) e-book distributors to source and distribute eBooks. Build volunteer organization to select, review and evangelize Gujarati digital library vision.

Technology. Several obstacles stop publishers to make Gujarati books available as eBooks. First, taking Gujarati content created in DTP software into formats acceptable for iPad, Kindle, Android tablets or smart phones requires a bit of black magic. Second, very valuable Gujarati literature is already available in proprietary digital form but there is no simple process to convert this material into eBook. Finally, absence of Gujarati OCR to convert printed books into eBook format prevents digitization of classic literary books. Eaktra will provide open source software, detailed “how to” help and examples for each case.

Organization. In addition to creating a legal institution to sustain this effort, there is need to build publisher and distribution network for eBook. In the eBook world, distribution of books requires new relationship with organizations like Amazon, Google, Apple and Project Gutenberg. In addition, more and more books are listed on places like Google Books for search, reference and purchase.

Eaktra will distribute copyright free or duly licensed (Creative Commons) books. The publishers will be able to utilize Eaktra tools and relationship to sell their copyright books.

Get Involved

Eaktra needs help of global Gujarati diasporas, especially senior citizens and students

a. Sourcing of Gujarati material available in PDF, DTP or other such electronic format. This is the simplest form to convert to eBook. Eaktra can receive such material if it is free of copyright or licensed under Creative Commons. At this moment, Eaktra is not yet ready to accept scanned (image) books.

b. Receiving sample text of material that publishers may wish to sell in eBook format. The samples text in PDF or other electronic formats will be used during testing phase. Publishers can be then be assured that the supplied technology will be sufficiently robust.

c. Obtaining names of potential volunteers and organizations that could assist in this mission in any form. We could use assistance in variety of forms – from sourcing material to reviewing to helping prioritize conversion.

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org